

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

19. YÜZYIL İKİNCİ YARISINDA BİTLİS VE TÜTÜN

Yüksek Lisans Tezi

CİHAN YAPIŞTIRAN

İstanbul, 2013

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

19. YÜZYIL İKİNCİ YARISINDA BİTLİS VE TÜTÜN

Yüksek Lisans Tezi

CİHAN YAPIŞTIRAN

Danışman: Doç. Dr. RAHMİ DENİZ ÖZBAY

İstanbul, 2013

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi CİHAN YAPIŞTIRAN'ın 19.YÜZYIL İKİNCİ YARISINDA BİTLİS VE TÛTÛN adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 17.07.2013 tarih ve 2013-28/49 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 2 / 8 / 2013

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. RAHMİ DENİZ ÖZBAY	
2.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. FAHİR SOLAK	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. FEHMİ YILMAZ	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Cihan Yapıştıran
Anabilim Dalı	: İktisat
Programı	: İktisat Tarihi
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Rahmi Deniz Özbay
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans - Ağustos 2013
Anahtar Kelimeler	: Tütün, Bitlis, Muş, Reji, Vilayet, Ticari Tarım, 19. yy.

ÖZET

19. YÜZYIL İKİNCİ YARISINDA BİTLİS VE TÜTÜN

Bu çalışmada, Bitlis'in iktisadi ve idari yapısının tarihi arka planı, tütünün Osmanlı'ya gelişi ve bir gelir kaynağı olarak kabul edilmesinden sonra işletilmesi için yapılan kurumsal düzenlemeler ile Bitlis tütününün Bitlis vilayetindeki konumu anlatılmaktadır. Tütünün Dünya'ya yayılması ve gelir getirici bir unsur olarak yarattığı etkinin tarihsel sürecine de değinilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin finansman ihtiyacını karşılamak için yaptığı kurumsal düzenlemelerde tütüne atfettiği önem, Reji Şirketi üzerinden analiz edilmiştir. Bitlis'in stratejik konumundan dolayı vilayete dönüşmesi ile 19. yüzyıl ikinci yarısında bu durumun meydana getirdiği iktisadi ve idari değişimin ayrıntıları aktarılmıştır. Bölgenin coğrafi şartlarının üretim için yeterli düzeyde olmamasının yarattığı negatif görünüme karşılık, Bitlis'in ticaret kervanlarının geçiş güzergâhında bulunması ve Reji'nin Bitlis ve Muş tütünleri için oluşturduğu organizasyon incelenerek, Anadolu'nun doğusunda yer alan bu vilayetin iktisadi yapısı detaylandırılmaya çalışılmıştır.

19. yüzyıl ikinci yarısında Reji'nin denetiminde gelişen ve iktisadi değeri giderek yükselen tütün bitkisinin yeni üretim ilişkileri, Bitlis özelinde çözümlenmeye çalışılmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Cihan Yapıştıran
Fields : Economics
Programme : Economic History
Supervisor : Assoc. Prof. Rahmi Deniz Özbay
Degree Awarded and Date : Master - August 2013
Keywords : Tobacco, Bitlis, Muş, Regie, Province,
Commercial Agriculture, 19th Century.

ABSTRACT

IN THE SECOND HALF OF 19TH CENTURY BITLIS AND TOBACCO

The thesis explains the historical background of economic and administrative structure of Bitlis in terms of three main aspects, the advent of tobacco to Ottoman Empire, after the adoption as a source of income requires the institutional arrangements for the production, and the importance of tobacco in the province of Bitlis. Therefore the historical process of the spread round the world of tobacco and as a new kind of income for Bitlis's farmer has been mentioned. Regie Company has been analyzed during the 19th century in terms of the Ottoman Empire's financial needs and its special institutional arrangements. Due to the strategic position of Bitlis in the second half of the 19th century, its administrative structure changed into province. Besides the causes of this transformation is shown in detail. The tobacco production was affected badly by geographical conditions of Bitlis. However, by examining the economic structure of this province in the east of Anatolia, there are some positive effects that Bitlis is located on the route of trade caravans and organization formed by Regie Company.

In the second half of 19th century, tobacco's developing economic value created the new relations of production which tried to solve the case of Bitlis under Regie's control of production.

ÖNSÖZ

Tarihi boyunca özel bir konuma sahip olan Bitlis'e atfedilen önem, 19. yüzyıl ikinci yarısında vilayet yapılmasıyla tescil edilmiştir. Bu çalışmada; Reji'nin başat rolü oynadığı tütünün yapısal gelişimi ve Bitlis vilayetindeki tütün üretiminin dönüşümü anlatılmaya çalışılmıştır. Tez amacına ulaşmasına rağmen, her çalışmada olduğu gibi bazı eksiklikler de içermektedir.

Tez yazım aşamasında desteklerini esirgemeyen kadim dostlarım; İhsan, Turan ve Arzu Hoca ile tüm çalışma arkadaşlarıma teşekkür ederim. Sevgili eşim Gülizar ve oyun zamanlarında yanında olamadığım oğlum Şeyhmus'a sabırlarından dolayı teşekkür ederim. Tez'in belli bir sistem ve disiplin içerisinde ilerlemesinde görüşleri ile bana eşlik eden değerli hocam *Doç. Dr. Rahmi Deniz Özbay'a* teşekkür ederim.

Ayrıca zorlu doğa şartlarına rağmen Bitlis vilayetinde tütünü önemli bir iktisadi değer haline getiren tütün emekçileri, sonsuz bir teşekkürü hak etmektedir.

İstanbul, 2013

Cihan Yapıştıran

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
TEZ ONAY BELGESİ	I
ÖZET	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ	IV
TABLolar LİSTESİ	VII
HARİTALAR	VIII
KISALTMALAR	IX
1. GİRİŞ	1
2. BİTLİS VİLAYETİNİN İDARİ VE EKONOMİK YAPISI	
2.1. Bitlis Adının Kökeni ve Konumu.....	11
2.2. Bitlis'in 19.Yüzyıl Öncesi İdari Yapısı.....	12
2.2.1. Bitlis Hükümeti/Sancağı.....	13
2.3. Bitlis Vilayetinin 19.Yüzyıl İdari Yapısı.....	20
2.3.1. Bitlis Vilayetinin Nüfus Yapısı.....	23
2.3.2. Muş Sancağı İdari Yapısı.....	24
2.3.3. Siirt Sancağı İdari Yapısı.....	25
2.3.4. Genç Sancağı İdari Yapısı.....	26
2.4. Bitlis Vilayeti'nin İktisadi Gelişimi.....	27
2.4.1. Bitlis'te Üretimi Yapılan Tarımsal Ürünler.....	31
2.4.2. Bitlis'te Hayvancılığın İktisadi Hayata Katkısı.....	33
2.4.3. Bitlis'in Coğrafi Yapısı ve İklimi.....	35
3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN VE KURUMSAL DÜZENLEMELER	
3.1. Tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na Gelişi.....	38
3.1.1. Osmanlı'da Tütün Yasakları.....	40
3.1.2. Osmanlı'da Tütünün Yayılması.....	42
3.1.3. Osmanlı'da Tütün Üreticisi.....	44
3.2. 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Duhân ile İlgili Kurumsal Düzenlemeler.....	46

3.2.1. Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu (1856).....	47
3.2.2. Duhân İnhisarı Çalışmaları/Mösyö Zarifi-Hristaki Efendi Girişimi (1871-1872).....	48
3.2.3. Duhânda Devlet İnhisarı Dönemi (1873-1879).....	51
3.2.4. Bandrol Dönemi – 1874 Duhân Nizamnamesi.....	53
3.2.5. Rûsum-ı Sitte İdaresi (1879)	55
3.2.6. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi (1881)	57
3.2.7. Reji İdaresi/Şirketi (1883-1914)	59

4. TÛTÛN'DE BİTLİS ÖRNEĞİ

4.1. Bitlis'te Tütün Üretimi.....	70
4.2. Bitlis Tütün Ticaretinde Tüccarlar.....	74
4.3. Bitlis'te Ulaşım Olanaklarının Tütün Ticaretine Etkileri.....	76
4.4. Bitlis Tütün Üretiminde Reji İdaresi ile İlişkiler.....	81
4.5. Bitlis'te Tütün Kaçakçılığı.....	85
4.6. Bitlis'te Tütünün Üretim Araçları.....	89

5. SONUÇ	92
-----------------------	----

EKLER	95
--------------------	----

KAYNAKÇA	105
-----------------------	-----

TABLolar LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1 : Van Eyaletine Bağlı Sancaklar.....	15
Tablo 2 : 1882 Yılı Devlet Salnamesine Göre Bitlis Vilayeti İdari Taksimatı	22
Tablo 3 : Siirt Düyun-ı Umumiye İdaresinin Tahsilat Tutarı.....	29
Tablo 4 : Bitlis Vilayetinin Son Beş Yıllık Ortalama Geliri.....	30
Tablo 5 : 1892 Tarihli Salnamede, Vilayette Bulunan Hayvan Çeşit ve Miktarı	34
Tablo 6 : Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Elde Edilen Gelirler ile İlgililere Ait Hisselerin Miktarını Gösteren Cetvel.....	62
Tablo 7 : Tütün Kaçakçılığının Göstergeleri, 1884-1907.....	68

HARİTALAR LİSTESİ

	Sayfa No.
Harita 1 : Bitlis Vilayeti, 1891.....	95
Harita 2 : Bitlis Vilayetinde Kaza ve Nahiyeler.....	96
Harita 3 : Bitlis Vilayeti Genel Haritası 1890.....	97
Harita 4 : Bitlis Vilayeti Genel Haritası, 1887.....	98
Harita 5 : 2013 Yılı Bitlis İli İdari Sınırları.....	99
Harita 6 : 2013 Yılı Bitlis İl Sınırı (Van Gölü'nün Dahil Olduğu Sınır).....	100
Harita 7 : Günümüzde Van Gölü ve Çevresinin Basitleştirilmiş Topografya ve Lokasyon Haritası	101
Fotoğraf.1 : Bitlis Semiramis Tüneli, 1901.....	102
Fotoğraf.2 : Bitlis Çayı Vadisi, 1901.....	103
Fotoğraf.3 : Tebriz-Trabzon Ticaret Kervanı, 1901.....	104

KISALTMALAR

AE	: Atatürk Enstitüsü
BEO	: Bab-1 Ali Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C.ML.	: Cevdet Maliye
çev.	: Çeviren
D.MMK.DHN.d	: Bab-1 Defteri Maden Mukataası Kalemî Duhan Dönümü Defterleri
DH.MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî
DH.ŞFR.	: Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
drl.	: Derleyen
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
HRT.	: Haritalar
Hızl.	: Hazırlayan
Kg	: Kilogram
KK.	: Kamil Kepeci
Km.	: Kilometre
Km²	: Kilometrekare
M.	: Miladi
ML.MSE.d	: Maliye Nezareti Masarifat Defterleri
ML.VRD.UM	: Varidat Muhasebesi Defterleri
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL	: Meclis-i Vala Evrakları
No.	: Numara
s.	: sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	: sayfalar arası
Ş.D.	: Şurayı Devlet
Vol.	: Volume
Y.PRK.ML.	: Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı
yy.	: yüzyıl

1. GİRİŞ

Tütün, patlıcangiller familyasının adı *Nicotiana* cinsinden çeşitli bitkilere, özellikle de *Nicotiana tabacum*'a ve bu bitkilerin keyif verici olarak kullanılan yapraklarına verilen addır.¹ Tütünün, *Nicotiana tabacum* adının tabacum kısmı, Orta Amerika'nın Tabago Adası ya da Yucatân'ın tütün bölgeleri Tabaco ve Tabasco'dan alınmıştır. *Nicotiana* ise, Nimes'li Jean Nicot adlı Portekiz'in Fransız elçisinin tütünü fen ilimlerinde kullanmak üzere Fransa'ya getirmesinden dolayı onun adıyla kullanılmıştır.²

Tütün bitkisi tarih boyunca insanoğlu tarafından değişik amaçlar için kullanılmıştır. Tütünün yanında, doktor, eczacı ve botanikçilerin de bir ilaç olarak kullandığı tütün, sonrasında tarımının yapılması ve ticarileşmesi üzerine; iktisadi önemi fark edilen bir bitki olarak insan toplulukları arasında yaygınlaşmıştır.³

Şimdiye kadar bu ürünle ilgili referans kaynaklarda, tütünün ortaya çıkış yeri konusunda bir mutabakat söz konusudur. Yüz yirmiden fazla ülkede ekimi yapılan tütün, sekiz bin yıl önce Güney Amerika'da ortaya çıkmış ve oradan kıtanın kuzeyine yayılmıştır.⁴ Avrupa'ya geliş tarihi olan 15. yüzyıl sonlarına kadar yalnızca Amerikalı yerlilerin bildiği ve ihtiyaçları nispetinde üretip, tükettiği tütün, 1492 yılında Cristopher Columbus'un Amerika'yı keşfiyle tanınmaya başlamıştır.⁵

Columbus'un ekibi iç kesimlere yaptıkları keşiflerde Amerika kıtasındaki yerlilerin kurutulmuş yaprakları yakarak dumanlarını içlerine çektiklerini görmüşlerdir. Yerlilerce birçok keyif verici bitki bilinmekle beraber, daha çok bulunabilen ve sağlık

¹ "Tütün", *Ana Britannica*, C.21, İstanbul: Ana Yayıncılık, 2005, s. 371.

² Egon Caesar Conte Corti, *Tütün Keyfi*, Cemal Çağlar (çev.), İstanbul: Tekel Tütün Enstitüleri Yayınları, C. Serisi, No:4, 1946, ss. 19-23; Kudret Emiroğlu, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2012, ss. 368-369.

³ Corti, s. IX; Neşe Erim, "Tütünün Ticari Bir Mal Olarak Ortaya Çıkışı: 1600-1900", Emine Gürsoy Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı* içinde (34-44), 2. Baskı, İstanbul: Kitabevi, 2007, ss. 34-44.

⁴ Fehmi Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)", *(Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005), s. 2.

⁵ Corti, s. 9-10; Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 2. Detaylı bkz. Jordan Goodman, "Tobacco in History The Cultures of Dependence", London 1993, s. 4-8.

açısından hayati riski daha az olan tütün, kutsal sayılarak dinsel ayinlerde de kullanılmıştır.⁶

Tütün hakkında ilk bilimsel veri Amerigo Vespucci'nin 1499 yılında kaleme alınan ve 1505'te ilk, 1570'te de ikinci baskısı yapılmış olan eseridir. Vespucci de kendisinin şahit olduğu olayları anlatmış ve tütünün kullanımıyla ilgili detaylar vermiştir.⁷

Avrupa ülkelerine çeşitli yollar ile giren tütün, 17. yüzyılda otuz yıl savaşları nedeniyle Avrupa'nın her tarafına yayılmıştır. Değişik sebeplerle zaman zaman yasaklanmasına rağmen, çay, kahve, çikolatanın aksine alt gelir grubunun da kolaylıkla tüketebileceği bir madde olmasından kaynaklı, yasaklamalar fazla uzun sürmemiştir.⁸

17. yüzyılın başlarında kiliselerde bir asır sürecek yasaklamalar ile tütün dumanının putperestler tarafından kullanıldığı ve Hristiyanlık inancına aykırı olduğu gibi dini tartışmaların da yapıldığı bir dönem olduğu bazı kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁹ Kilise, bu yasaklara gerekçe olarak, din görevlilerinin ayin ve törenlerde öksürük ve kötü kokularıyla cemaati rahatsız etmelerini göstermiştir.¹⁰

18. yüzyılın başlarında kendisi de bir bağımlı olan Papa XIII. Benedict, enfiyenin kullanımını serbest bırakmıştır. Bunun devamında yarım asır sonra kilise yönetimi kendi personelinin tütün ihtiyacı için ilk tütün imalathanesini kurmuştur.¹¹

Tütünün, yöneticiler tarafından iktisadi değeri ve mali getirisi yeterince kavrandıktan sonra, tütünü kullanma yasaklarının aksine, 19. yüzyılın ortalarında

⁶ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 2. Detaylı bkz. Goodman, s. 20-22. A. von Gernet, "Hallucinogens and the origins of the Iroquoian pipe/tobacco/smoking complex", C. F. Hayes (ed.) *Proceedings of the 1989 Smoking Pipe Conference*, Research Records no. 22. Rochester; New York 1992, s. 8. Amerika'da halüsinasyona sebep olan keyif verici bitkiler üzerinde yapılan son araştırmalar, Amerika kıtasının tamamında 130 farklı bitki bulunduğunu ve bunların büyük bir kısmının kıtanın çeşitli yerlerindeki yerliler tarafından bilinip kullanıldığını ortaya koymuştur.

⁷ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 3. Detaylı bkz. Goodman, s. 44; S. A. Dickson, "Panacea or Precious Bane: Tobacco in Sixteenth Century Literature", New York 1954, s. 31-56.

⁸ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 5.

⁹ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 7.

¹⁰ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 8.

¹¹ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 9. Detaylı bkz. Goodman, s. 69, 76-78; Dickson, s. 92, 154; J. Tedeschi, "Literary piracy in seventeenth century Florence", *Huntington Library Quarterly*, vol. 50, 1987, s. 112; Camporesi, *The Fear of Hell*, Oxford 1990, s. 167.

aleyhinde yazı yazanların bile hapisle cezalandırılacağına dair emirnameler yayınlanmıştır.¹²

Amerika kıtasından doğup, Avrupa kıtasında gelişen tütün bitkisi, 1610'larda Virginia'ya gelen İngilizlerin oluşturduğu koloniler ve Chesapeake körfezinde yaptıkları üretim ile Avrupa'ya büyük miktarlarda ihracat yapmışlardır. Tütün üretiminin sistemli olarak ilk yapıldığı yerin ve satışını yapan şirketin adını da alan Virginia tütünü, buradan tüm dünyaya yayılmıştır.¹³

Tütün'ün tarihi gelişim sürecinde Dünya tütün piyasasına ait sistemli verileri toplamak güçtür. 1814 yılında çıkan bir yangından dolayı Chesapeake Körfezi ile Britanya arasındaki tütün ticaretine ait birçok belge tahrip olmuştur.¹⁴ Bunun dışında, kayıt dışı olan, kaçak yollardan ülkelere sokulan tütünün miktarının tespiti de mümkün olamamıştır.

Tütün ticaretinden elde ettikleri kazanımlar sonucu ortaya bir tütün tüccarı grubu çıkmıştır. Bu denizaşırı ticareti yapan tacirler, tütünün her türlü ılıman iklime sahip bölgede yetişebileceğinin erkenden farkına varmışlardır. Hollandalı ve İngiliz tüccarlar Amerika'nın yapamayacağı bir teslimata alternatif olarak Avrupa'da üretim yaparak, bu yerli üretimin maliyet avantajından da faydalanmak istemişlerdir.¹⁵ Örneğin; İngiltere'de tütün ekimi eski mera veya çayırlarda yapılıyor ve bundan çok yüksek kârlar elde ediliyordu.¹⁶

Tütünün yayılma hızına paralel olarak pipo endüstrisi ile tütün kaplarının ve diğer aksesuarların üretiminde, yerel üreticiler ortaya çıkmıştır. Örneğin; Hollanda'daki Gouda şehrinde, şehir nüfusunun yarısı olan 16.000 kişi bu işle uğraşmaktadır.¹⁷ Buna rağmen üretim teknolojisinde sıçrama yaratacak teşvikler olmamıştır.

¹² Corti, s. 126. 1851 yılında İtalyan Kardinal Giacomo Antonelli'nin yayınlattığı emirnamede tütün içmekten kimsenin men edilemeyeceği buyrulmuştur.

¹³ Peer Schmidt, "Yeni Çağ Avrupa'sında Tütün Ticareti ve Tütün Tüketimi", Emine Gürsoy Naskali (Ed.), **Tütün Kitabı** içinde (485-517), 2. Baskı, İstanbul: Kitabevi, 2007, s. 491. Chesapeake Körfezi: Maryland ve Virginia kolonilerinin bulunduğu Kuzey Amerika kıtasının doğusundaki kıyı bölgesinde yer alır.

¹⁴ Schmidt, s. 492.

¹⁵ Schmidt, ss. 499-501.

¹⁶ Schmidt, s. 504.

¹⁷ Schmidt, ss. 506-507.

Avrupa'daki tütün çiftçileri, ziraatlarını daha çok mamur bölgelerde yapıyorlardı. Tütün üretimi emek yoğun bir işçilik istediğinden, küçük bir çiftlik sahibinin tüm ailesi üretim sürecinin her safhasında rol alarak, diğer ürünlere göre getirisi daha yüksek olan tütün ile uğraşıyorlardı.¹⁸

Tütün üretim aşamasında, nikotin yapraklarının ıslahı, iplere dizilmesi, fermantasyonu-dinlendirilmesi ve tüketime hazır hale getirilmesi işlemleri büyük ölçüde Avrupa'da yapılmaktaydı. Bu süreç bir ticari sermaye gerektirdiğinden, Hollandalıların öncülüğünde ve daha çok liman kentlerine yakın yerlerde, özel imalathaneler kurulmuştur.¹⁹

Tütün İçmenin Yeni Şekli / Sigara

Tütünü kullanan kişiler, ilk olarak tütün yapraklarını kurutup, sonra bunları ufalayarak bir borunun ucunda yakar ve borunun öteki ucundan çıkan dumanı çekerek içme yöntemini uygulamışlardır.²⁰ İncelenen kaynaklar genellikle bunu destekleyen bilgiler vermektedir.

Tütün tüketiminde kullanılan araçlar ve yöntemler; uzun çubuklar ve pipo ile içmek, toz haline getirip enfiye olarak buruna çekmek ve tütün çiğnemek gibi uygulamalardı. Tütüne bağlı pipo, lüle, enfiye kutusu ve tütün saklama kutuları gibi imalatında birçok insanın çalıştığı endüstriyel alanlar ortaya çıkmıştır. Hatta bu ürünler üzerinde yapılan işlemler ve süslemeler, tütün kullanan insanların sosyal statülerini gösteren unsurlara dönüşmüştür.²¹ Bu durumun en büyük göstergesi, saray erkânının, enfiye çekerek, pipo kullanan halkı küçümsemesi olmuştur.²²

Tütün, Avrupa'da ilk önceleri süs bitkisi ve ilaç, daha sonra sırasıyla pipo, puro, enfiye, çiğneme, nargile ve sigara şeklinde keyif verici bir madde olarak kullanılmıştır.²³ Geniş kitlelerce kıyılmış tütünlerin bir tütün yaprağına sarılarak “puro”

¹⁸ Schmidt, s. 504.

¹⁹ Schmidt, s. 505; Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 13.

²⁰ Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. İktisadi Araştırma Yayınları, **Türkiye'de Tütün**, İstanbul, s. 14.

²¹ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 5.

²² Schmidt, ss. 513-517.

²³ Fatma Doğruel-A. Suut Doğruel, **Osmanlı'dan Günümüze Tekel**, İstanbul: Tarih Vakfı, Ocak 2000, s. 205.

şeklinde içilmesi ve porselen pipoların kullanılması enfiyeden daha fazla tercih edilmiştir.

Kıyılmış tütünün kâğıda sarılarak içilmesine ise, 18. yüzyılın ortalarında tütünün anavatanı Güney Amerika'da başladığı sanılmaktadır.²⁴ Brezilya'da Papelitos denilen bir sigara içiliyordu.²⁵

Kâğıda sarılı şekilde tütün içme adedi Avrupa'da ilk olarak 18. yüzyılın ortalarında İspanya'da ve daha sonra 19. yüzyılın başlarında yavaş yavaş bütün Avrupa'da görülmüştür. 1856 yılında Kırım savaşı ile beraber Osmanlı, İngiliz, Fransız ve yerli orduların birbirleri ile etkileşiminden, yeni biçimiyle sigara kullanmak her yere yayılmaya başlamıştır.²⁶

Bu tarihten sonra ince kâğıda sarılı ve kaliteli tütünden yapılmaya başlanan sigara, bir süre puro ile rekabet halinde olmuştur. Büyük devletlerde sigara moda olunca, kısa sürede piyasayı ele geçirerek her ülkede devlet tekelleri altında üretilmeye başlanmıştır.²⁷ Zamanla değişen teknoloji sigaranın yapım şeklini de etkilemiş ve daha taşınabilir pratik kullanımını geliştirmiştir.

16. yüzyılın başlarında Portekiz ve İspanyolların değerli madenler için yaptıkları keşiflerin arka planında kalan tütün, sadece ilaç ve keyif verici bir içmelik madde olarak yorumlanmaktaydı. 16. yüzyıl ikinci yarısı ise, tütün bitkisinin tüm dünyaya yayıldığı ve ilaç olarak her tarafta methinin yapıldığı bir dönem olmuştur. 17. yüzyıl içerisinde bu propaganda daha da yayılmış ve ticari kapitalizmin sürüklemesiyle de 18. yüzyılda geniş kitlelerce tüketilen, devletin ticaretini bizzat tekeline aldığı bir ürün olmuştur.²⁸

Tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na geçişi ile birlikte, toplum çok çabuk bir şekilde bu ürünü kabullenmiş olmasına rağmen, idarecilerin temkinli yaklaşımı ve uygulanan yasaklar, tarım ve ticarete kullanımını geciktirmiştir. Dünya'da tütünün tarım ve ticaretinin yayılmasından sonra, Osmanlı'da da tütüne yönelik yeni politikalar

²⁴ Doğruel, s. 205.

²⁵ Corti, s. 126.

²⁶ Corti, ss. 126-127.

²⁷ Corti, s. 127.

²⁸ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 5.

geliştirilmiş ve ortaya çıkan iktisadi yönü değerlendirilmeye başlanmıştır. Çalışmamızın temeli, Osmanlı'da tütün ve ilgili kurumlarının genel seyri ile özelde 19. yüzyıl ikinci yarısında Bitlis vilayetinin şekillenmesindeki rolünün detaylandırılması olacaktır.

19. yüzyıl başından itibaren Osmanlı'nın idari ve sosyal yapısında meydana gelen ve konjonktürün dayattığı değişim, yüzyılın sonuna doğru Bitlis'e de bir rol biçmiştir. Osmanlı'da yaşanan bu değişimin bölgeye yansması ve Bitlis'in ekonomik, sosyal ve idari yapısına olan etkileri ile özelde tütün ürününün yüklendiği misyonun iktisadi tarih bağlamında ele alınması; çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Bu çalışmada; 19. yüzyıl ikinci yarısında Bitlis vilayetinin genel yapısında meydana gelen değişim, tütün ve tarımının Dünya'da ve Osmanlı'daki önemi; Bitlis vilayetinde tütün ziraatının gelişimi, tütün ticaret yollarının önemi, Reji İdaresinin yerel halk ile ilişkileri, bölgenin genel ekonomik yapısı, üretim araçları ve kaçakçılık realitesine bakış incelenmiştir.

19. yüzyıl ikinci yarısına kadar özerk bir yönetim tarzına sahip olan Bitlis'e, tarihi boyunca farklı bir perspektiften bakılmıştır. Bölgenin merkezi yetkeye olan uzaklığına rağmen, Bitlis'in İran ile olan sınırda tampon görevi görmesi, kendisine ayrı bir önem atfedilmesine neden olmuştur. Hem merkezi idareye uzaklık; hem de bu ilginin paradoksal yansması, Bitlis vilayeti ve çevresiyle ilgili yapılan çalışmaları da etkilemiştir. Konunun belirlenmesi aşamasında yapılan ön kaynak taramasında, Bitlis vilayeti ve ekonomisine dair spesifik çalışmaların eksikliği, bu alanda yapılacak araştırmalara ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir. Osmanlı'da iktisadi değeri gittikçe yükselen tütün bitkisi ile Bitlis vilayetinin tütün tarımı ve bölgenin idari, ticari tarihinin arka planı, iktisat tarihi disiplini çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır.

Bitlis vilayetine dair incelenen arşiv belgelerinin büyük bir kısmı, idarenin yapmış olduğu yazışmaları kapsadığından, iktisadi hayatın temelini oluşturan emek kısmına yeterince ulaşamamıştır. Son yıllarda teknolojik gelişimle birlikte arşiv dökümanlarının kullanımı ve dijitalleştirilmesi çabalarında ilerlemeler olsa da; Osmanlı'nın bölgeye ait fonlarında hala yeterli tasnifin yapılmamış olması, bu çalışmaya ilerde katkı yapabilecek belgelerinde çıkması ihtimalini vermektedir.

Şehrin kendine özgün tarihi, uzun bir dönem şehrin yönetim erkini elinde bulduran Şeref Han ailesi tarafından yazıldığından; yapılan literatür okumalarında çalışmaların genellikle bu kaynak ve bazı seyyahların verdiği bilgiler üzerinden yapıldığı sonucuna varılmıştır. Daha çok saray ve şehir hayatı ile ilgili verilerin bulunduğu bu kaynaklarda, kırsal yaşama dair ayrıntılara ulaşılamamıştır.

Osmanlı'da 19. yüzyıl boyunca yaşanan hızlı değişim, mali ve iktisadi yapısındaki dönüşüm, idari sistemini de revize ettirmiştir. 1864 ve 1871 tarihli vilayet nizamnamelerinin yayınlamasıyla, eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmiştir. Osmanlı-Rus savaşının yaşandığı 1877-1878 yıllarının ardından, Bitlis konumu gereğince, merkezi otorite tarafından 1879 yılından itibaren vilayet haline getirilmiştir. Çalışmanın esas tarih aralığını, Bitlis'in bu vilayet olma sürecinden I. Dünya Savaşına kadar geçen dönem oluşturmaktadır.

Yüzyılın sonuna yoğunlaşmasına temel gerekçe, önceki dönemlerde Bitlis ve tütününe dair kaynakların kısıtlı olmasıdır. 1900-1914 arası dönemde bölgede yaşanan etnik çatışmalar hayatın doğal akışını etkilemiş, nüfus büyük bir oranda azalmış ve iktisadi faaliyetler kesintiye uğramıştır. Demografik yapısına bakıldığında kırsal hayatın önemli bir kısmını oluşturan Ermenilerin yerlerini terk etmek durumunda kalmaları, I. Dünya Savaşının başlaması gibi etkenler, nüfusun büyük ölçüde azalmasına neden olmuş ve bölgenin üretim yapısını da derinden etkilemiştir.

İkinci bölümde 19. yüzyıl öncesi ve 19. yüzyılda Bitlis vilayeti idari yapısında meydana gelen değişim ile Bitlis vilayetinde meydana gelen iktisadi gelişim süreci ele alınmıştır. Özellikle 17. ve 18. yüzyılda Bitlis bölgesine dair kaynakların yetersizliği nedeniyle, yönetsel ve demografik yapısından detaylıca bahsedilememiştir. Osmanlı klasik döneminde eyalet olarak yönetilen bölgelerde liva, sancak, hükümet sancak, kaza gibi statüleri olan yerlerin, koşulların değişmesine bağlı olarak statülerinde de değişiklikler olabilmiştir. Bitlis tarihi boyunca yarı bağımsız bir idari yapıyla yönetilmiştir. Bitlis, Genç (Bingöl), Siirt ve Muş'a ait bilgilerin az olmasının nedeni, bölgenin coğrafi şartlarının elverişsizliğinin seyyahlara ve idarecilere yarattığı fiziksel zorluklar ile idari, mali yapılarının bilgilerini verebilecek arşiv kayıtlarının tasnif edilmemiş olmasıdır.

Üçüncü bölümde, tütün bitkisinin Osmanlı İmparatorluğu'na gelişi, uygulanan yasaklar, tütünün yayılması ve çiftçilerin tütünü yetiştirmesi ile ticaretine dönük yapılan faaliyetler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat sonrası dönemde İmparatorluğun yaşadığı dönüşüm ile paralel olarak, duhân²⁹ idareleri ve ilgili kurumlar da yapılan düzenlemelerden paylarını almıştır. Osmanlı bankasının kurulması, finansman ihtiyacını karşılamaya yönelik girişimler, tütünde özel teşebbüs, devlet tekelinin kurulmasını teşvik politikaları, altı gelir kaleminden elde edilecek verginin denetimini yapan Rüşum-ı Sitte İdaresi, Düyun-ı Umumiye İdaresi ile Reji Şirketi bu bölümde kronolojik bir yöntemle ele alınmıştır.

Osmanlı'nın dış borç alımlarının artması ve yaşanan savaşlar ile iktisadi yapıda meydana gelen bozulmalar, alacaklı devletlerin İmparatorluğun borç yönetimine müdahalelerini hızlandırmıştır. Osmanlı kurumsal yapısında meydana gelen değişimde, Düyun-ı Umumiye İdaresinin oynadığı aktif rol, Reji Şirketi gibi yeni yapılanmalara da kapı açmıştır. Kurulan yeni borç yönetim sisteminin idaresini üstlenen Düyun-ı Umumiye, İmparatorluğun düzenli ve yüksek vergi gelirlerini, Avrupalı alacaklılara ödemek üzere kontrol altına almıştır. Osmanlı'da tütün ile alakalı her türlü işlem ise, kurulan Reji Şirketince denetim altına alınmıştır.

Reji Şirketi için yapılan kaynak araştırmalarında, Osmanlı Arşivi dışında, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezinde ilgili evraklardan faydalanılmaya çalışılmıştır. Osmanlı Bankası kütüphanesinde taranan belgelerde, Osmanlı vilayetlerinde çalışan yabancı iş adamlarından ve şirketlerden Fransız Ticaret Odasına yazılmış olan, rapor mahiyetinde mektuplar bulunmaktadır. Bu belgeler incelendiğinde Bitlis'ten gönderilen herhangi bir mektup görülememiştir. Reji Şirketi teşkilatlanması ülkenin her tarafına yayılmış olmakla beraber, buna dair bir şema olmadığından, Bitlis vilayet salnamelerinde yer alan, Rejinin vilayetteki yapısıyla ilgili verilen bilgilerle yetinilmiştir. Bitlis vilayetinde bir Reji komiserliği oluşumundan bahsetmek mümkündür.

²⁹ Osmanlı'da tütün ve duman kelimelerine karşılık gelmektedir. Ferit Devellioğlu, "Duhân", **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 29. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi, 2012, s. 216.

Dördüncü bölümde tütün bitkisinin iktisadi hayata etkilerinin Bitlis örneği üzerinden bir değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmanın esasını teşkil eden bu bölümde, daha çok Osmanlı arşiv belgelerinden ve seyyah olmasının yanında Düyun-ı Umumiye’de müfettiş olarak görev yapan Vital Cuinet’in eserinden yararlanılmıştır. Bitlis’in idari, sosyal, iktisadi birçok özelliğini anlatan 1892, 1898-1899-1900 tarihli vilayet salnameleri de çalışmanın bu bölümünde tamamlayıcı bir işlev görmüştür. Salmamelerin döneme dair verdiği istatistikî veriler, konuya zenginlik katmıştır. Tütünün Bitlis’e geliş süreci, üretimi, Bitlis’te tütün ticaretiyle uğraşan tüccarların durumu, konjonktürün sebep olduğu ticari yolların değişiminde, bölge ticaret ve üretimine etkileri gibi unsurların vilayete kattığı stratejik önem detaylandırılmaya çalışılmıştır. 19. yüzyıl sonuna doğru tütün tarımı ve ticaretinin en belirleyici ögesi olan kaçakçılık ile bölge halkının Reji İdaresiyle olan ilişkilerinin yanında, tütün tarımı ve ticaretinde kullanılan üretim araçları konusu, Bitlis ve tütünü bağlamında anlatılmaya çalışılmıştır.

Bitlis ve yöresinin bulunduğu mevki; güneyden Musul, Diyarbakır, Erzurum, Trabzon, Karadeniz’e ve doğudan İran, Van, Erzurum’dan Batı Anadolu’ya geçiş güzergâhında bulunduğundan bu kavşağın en önemli merkezi konumundadır. Bu stratejik ayrıcalık, bölgenin ticaretine katkı sağladığı gibi, negatif dışsallıkların etkisini de azaltmıştır. Teknoloji ile ülkenin batısına nazaran daha geç tanışan Bitlis ve çevresi, tarımsal faaliyetler noktasında yapılan üretimden daha çok, bu ticari güzergâhın yarattığı canlılıktan beslenmiştir. Kırsal kesimde ise, tarımsal faaliyetlerin yapılmasına engel olabilecek dağlık arazi şartlarına rağmen ekonomik değeri yüksek olan tütün bitkisi, köylüler tarafından küçük ve tepelik alanlarda dahi yetiştirilerek iktisadi bir kazanca dönüştürülmeye çalışılmıştır.

Bitlis vilayetine ait dört salnameden 1892 yılında yazılmış olanı, daha ayrıntılı hazırlanmıştır. 1898-1899-1900 yıllarında yazılmış salnameler ise daha kısa ve dar bir çerçeveye hazırlanmış, detaylara girilmemiştir. Dönemin şartları gereği, modern iletişim teknolojilerinden yoksun olan vilayet yönetimi, güncellenen veriler dışında kalan bilgileri genel olarak aynen aktarmıştır. Bu salnameler ile vilayetin idari, sosyal, coğrafi, demografik, iktisadi birçok özelliği aktarılmaya çalışılmıştır. Sundukları

istatistiki bilgiler sayesinde araştırmacılar, akademik çalışmalarında sıkça bu kaynaklardan faydalanmaktadır.

1. BİTLİS VİLAYETİNİN İDARİ VE EKONOMİK YAPISI

1.1. Bitlis Adının Kökeni ve Konumu

Bitlis adının kökeni mitolojik bir söylence ile çeşitli rivayetlere dayanmaktadır. En meşhur tanımlama, Bitlis şehrinin temelini oluşturan kalenin, birçok eski kaynaktan anlatılan bir efsane ile Büyük İskender'in emri üzerine Badlis isimli komutanı tarafından yapılması ve şehre bu komutanın adının verilmiş olmasıdır.³⁰ Tarih boyunca Bitlis bölgesinde yaşamış halklar, farklı isimler kullanmışlardır. Asurlar "Bit-liz", Persler ile Yunanlar "Bad-lis ya da Bad-Lais", Bizanslılar "Bal-Lais-on ya da Baleş", Araplar "Bad-Lis", Ermeniler "Peğeş ya da Pağışı" isimlerini kullanmışlardır. Asur dilinde "Bit" sözcüğü "yurt" anlamına gelmektedir. "Bit-liz" in, "Liz'in yurdu" anlamına geldiği tahmin edilmektedir.³¹ Bidlis veya Bitlis adı ise Müslümanlık sonrası dönemde kullanılmıştır.³² Şerefname'de ayrıca "Zülkarneyn'in Şehri"³³ olarak da geçmektedir.

Bitlis, Dicle Nehri'nin kollarından biri olan Botan Suyu'na karışan Bitlis Çayı'nın Güneydoğu Toroslar arasında açtığı dar ve derin bir vadide, deniz seviyesinin 1400-1450 metre üzerinde kurulmuştur.³⁴ Coğrafi koşulları nedeniyle bulunduğu dağlık ve engebeli alanda, El-Cezire Düzlüklerini Doğu Anadolu'nun merkezi platolarına, oradan İran ve Kafkasya'ya bağlayan tek yolun üzerinde bulunması ile geçmişten beri ticaret yollarının güzergâhında yer alarak mevsimlik göçler yapan insan kütlelerinin mecburi mola ve geçiş mevkisi olmuştur.³⁵ El-Cezire Düzlükleri ve Van Gölü Havzası ara mevkiinde kalan Bitlis Çayı Vadisi, aynı zamanda bölgenin ulaşım ve ticaret tarihinin muhtelif dönemlerinde Urartu-Asur Yolu, Ticaret-Maden Yolu veya Bend-î Mahi Yolu olarak da tanınır.³⁶

³⁰ Metin Tuncel, "Bitlis", **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C.6, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 226; Wilhem Köhler, **Evllya Çelebi Seyahatnâmesinde Bitlis ve Halkı**, Haydar Işık (çev.) İstanbul: Alan Yayıncılık, 1988, ss. 59-60.

³¹ Nazar Büyüm, "Bitlis", **Yurt Ansiklopedisi**, C.2, Fasikül. 25, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982, s. 1388.

³² Köhler, s. 25. Detaylı bkz. H. Hübschmann, *Indogaerm. Forsch.* 1904; Fr. Spiegel, *Eran. Altertumsk.* I, 136 St. Martin, *Mém. Sur l'Arménie*, I, 103; Georgii Cyprii *Descriptio Orbis Romani*, ed. Gezler s.168.

³³ Şeref Han, **Şerefname Kürt Tarihi**, Mehmet Emin Bozarlan (çev.), İstanbul: Ant Yayınları, Nisan 1971, s. 383. Zülkarneyn; Araplarca İskender için kullanılan iki boynuzlu anlamına gelen bir lakaptır.

³⁴ Tuncel, *Bitlis*, s. 225.

³⁵ Abdüsselam Uluçam, **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis**, Kültür Bakanlığı Yayınları Sanat Eserleri Dizisi/288, Ankara, 2000, s. 12.

³⁶ Oktay Belli, "Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 1977), ss. 124-127.

Kadim bir bölgede yer alan Bitlis'in tarihi geçmişinde; Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Eyyubiler, Ermeni Krallıklar, Kürt Beylikleri ile Osmanlı İmparatorluğunun bölgeyi hâkimiyetleri altına aldıkları bilinmektedir.³⁷ Dicle Nehri, Van Gölü ve Fırat havzalarının yoğun bir şekilde tarihi, sosyo-kültürel, coğrafi ve iktisadi bir etkileşim sahasını oluşturan Bitlis Şehri'nin kuzeyinde yer alan Rahva Eşiği ve çevresi, jeopolitik konumundan dolayı önemli bir geçiş sahasıdır.³⁸ Orta Anadolu'yu İran'a ve Musul-Siirt üzerinden Ortadoğu'yu Karadeniz'e bağlayan ticaret yolları Bitlis üzerinden geçtiğinden, bu geçit eski dönemlerden beri stratejik bir önem taşımaktadır.³⁹ Arazi şartları dolayısıyla, sanayi ve endüstride yeterli teknik donanımına sahip olmayan Bitlis, kervan ticaretinden elde edilen gelir ile ticaret hacmini genişletmiştir.

2.2. Bitlis'in 19. Yüzyıl Öncesi İdari Yapısı

Bitlis'in yerleşim tarihi kadar, idari yapısı da oldukça eski ve değişken bir yapı arz etmektedir. Selçuklular döneminde üç yüz yıl kadar bir beylik olarak kalan Bitlis, Alaaddin Keykubat döneminde Anadolu Selçuklu devletine katılmış ve Melik Eşref Bey'in denetimine bırakılmıştır. Osmanlı döneminde uzun bir dönem Şerefoğulları adlı bir sülale tarafından yönetilmiştir.⁴⁰ İşte bu Şerefhanoglu sülalesi 1220–1670 yılları arasında yöreye hâkim olmuştur.⁴¹ Bulunduğu stratejik hat iki büyük imparatorluk arasında olduğundan, hâkimiyeti elinde bulunduran beyler, yürüttükleri politikalar ile sık sık pragmatist yaklaşımlar sergilemişlerdir. Osmanlı ve Safevi'ler arasında sürekli gidip gelen Bitlis idaresi, 1514'deki Çaldıran Savaşıyla yerel beylerin ve İdris-i Bitlis'inin katkılarıyla Osmanlı topraklarına geçmiştir.⁴²

Kanuni döneminde Osmanlılara katılmış olan Ulama Han ile İran'a sığınmış olan Bitlis Emiri IV. Şeref Han arasında yaşanan savaşlarda Bitlis, 1534 yılında tekrardan Osmanlı'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Yaklaşık yirmi yıl boyunca sürekli el değiştiren bölge 1548 de kesin sonuçla Osmanlı topraklarına katılmıştır. Safeviler, 1

³⁷ Kenan Arınç, "Bitlis'te Nüfus Hareketleri", *Türk Araştırmaları Dergisi*, Cilt:33, Sayı:12 (1997), ss. 49-78; Köhler, s. 28.

³⁸ Arınç, *Tarihî ve Siyasî Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri*, s. 744.

³⁹ Uluçam, s.13.

⁴⁰ Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis*, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, No:15, Bitlis: 2000, s. 49.

⁴¹ Uluçam, s. 14; Serdar, s. 49.

⁴² Yurt Ansiklopedisi, s. 1391.

Haziran 1555'te imzalanan Amasya Antlaşması ile Osmanlı'nın Bitlis üzerindeki bu hâkimiyetini tanımıştır.⁴³

Klasik Osmanlı düzeni yönetim şeklinde İmparatorluk, birkaç sancağın bir araya getirilmesiyle geniş birtakım eyaletlere bölünmüştü. Günümüz Türkiye'si Eyaletleri;⁴⁴ 16. yüzyılda Trakya dışında Anadolu, Karaman, Sivas, Diyarbakır ve Erzurum idi. 18. yüzyılın sonlarında ise Anadolu, Karaman, Diyarbakır, Sivas, Adana, Trabzon, Erzurum, Çıldır, Van, Kars, Maraş birer eyalet merkezleriydi.

4 Kasım 1515'de kurulan Diyar-ı Bekir Eyaletinde bulunan sancaklar, Haydar Çelebi Ruzname'sinde aktarıldığına göre yirmi üç adet olup, Kürt beylerine verilen on bir yurtluk veya ocaklıktan biri de Bitlis'tir. 21 Eylül 1532'de ise bugünkü Bitlis ve Muş illeri ile Erzurum'un Hınıs kazasını da içine alan Bitlis Ocaklık (Hanlık) Sancağı bir yıl süreyle Safevilerin eline geçtikten sonra 1533'de tekrar Osmanlı'ya dâhil olmuştur.⁴⁵

2.2.1. Bitlis Hükümeti/Sancağı

Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusunda aşiretlerin hâkim yapısı Osmanlı'nın kurmak istediği idari sisteme farklı bir anlayış ile bakmasına neden olmuştur. Bitlis'in tarihi sürecinde ve idari yapısının tanımlanmasında, sürekli değişen bir durum söz konusudur. Bitlis'e Osmanlı idaresine girdikten sonra sancak/hükümet adı altında özel bir statü verilmiştir.⁴⁶ Van, 1548'de I. Süleyman'ın Tebriz seferi sırasında bölge

⁴³ Tuncel, *Bitlis*, s. 227.

⁴⁴ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, VII. Dizi-Sayı. 124, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1991, s. 13.

⁴⁵ Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, 13.Cilt. Ötüken Yayınevi, İstanbul:1983, ss. 281-282. Bu dönemi anlatan birçok belge ve kaynaktan yapılan okumalarda, Bitlis ile ilgili yazışmalar ve idari tanımlamalarda statülerin farklı verildiği görülmüştür. Zaman zaman Bitlis'in yanında vilayet, liva, eyalet, sancak ve hükümet sancak isimlerine de rastlanabilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihati**, Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997; Kılıç, "Van Sancağı (1548-1648)", **(Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Fırat Üniversitesi SBE, 1994), ss. 165-174. Bazı kaynaklara göre de kesin ele geçiriliş tarihi 1534 olarak verilmektedir. Bkz. Tuncel, s. 227; Kılıç, *Van*, s. 507.

⁴⁶ Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 33, (2007), s. 245.

beylerbeyliği haline getirilmiş ve yeni bir idari taksimat yapılmıştır.⁴⁷ Van Beylerbeyliği'nin kurulmasından sonra Bitlis, Van'a bağlanmıştır.⁴⁸

Yönetimsel durumunu gösteren kayıtlardan birinde, 1537-1538 tarihli bir icmal defterinde ve yine 1540-1541 yıllarındaki sayımda Bitlis vilayet olarak gösterilmektedir.⁴⁹ Kanunnâme'de her ne kadar tahriri yapılmayan ve merkezi otoritenin müdahale etmediği bir idari birim denilse de, Osmanlı Devleti idarecileri zaman zaman kanunnâme hükümlerine aykırı hareket ederek sisteme müdahale ettikleri ve tahrir yaptıkları bu arşiv kayıtlarından da anlaşılmaktadır.

Osmanlı'nın Doğu Anadolu'da güttüğü denge politikaları ve Bitlis'in stratejik kimliğinden dolayı statüsünde yapılan değişiklikleri gösteren Osmanlı arşiv belgelerinde; 1568-1574 yıllarını kapsayan 563 nolu "Maliye Ahkâm Defteri"nde Bitlis ve Adilcevaz'ın Van vilayetine bağlı birer liva olduğu belirtilir. Kepeci Tasnifi 262 no.lu bir defterde ise, 1578-1588 arasında Bitlis'in Van vilayetine bağlı olduğu belirtilmiştir.⁵⁰ Bitlis, 1579 yılında yeniden vilayet yapılmış ve Hükümet (Yurtluk) olarak yönetilmeye başlanmıştır. 1609 tarihli "Ayn Ali Risalesinde de Van vilayeti'ne bağlı bir hükümet olarak ismi geçerken, bunu destekleyen 1631-1632 tarihli bir defter ve 1654 tarihli "Ali Çavuş Risalesi"nde de bu tespit tekrarlanmıştır.⁵¹

Tarih boyunca Bitlis'in statüsünde çeşitli değişiklikler olmuştur. 16. yüzyıldan 19. yüzyıl başına kadar ki dönemde Bitlis'in yönetim şekli aşağıdaki tabloda verilmiştir.

⁴⁷ Şeref Han, **Şerefname Osmanlı-İran Tarihi**, Mehmet Emin Bozarıslan (çev.), İstanbul: Ant Yayınları, Mayıs 1971, s. 199; Orhan Kılıç, "Van", **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C.42, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, ss. 505-510.

⁴⁸ Nejat Göyünç, "Van", **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C.13, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1986, s. 197-202.

⁴⁹ Yurt Ansiklopedisi, s. 1392; Serdar, s. 50.

⁵⁰ Yurt Ansiklopedisi, s. 1392; Serdar, s. 50.

⁵¹ Serdar, s. 51.

Tablo 1
Van Eyaletine Bağlı Sancaklar⁵²

XVI. Yüzyıl	XVII. Yüzyıl	1700–1750	1750–1800
Van (Paşa Sancağı)	Van (Paşa Sancağı)	Van (Paşa Sancağı)	Van (Paşa Sancağı)
Adilcevaz	Adilcevaz (Ocak)	Adilcevaz	Adilcevaz
Ağakıs	Ağakıs	Ağakıs	Ağakıs (Ocak)
Bargiri	Alpak (Ocak)	Bargiri	Bargiri (Ocak)
Bidlis	Bargiri (Ocak)	Belican	Bidlis Hükümeti (Ocaklık)
Bradost	Bidlis Hükümeti (Ocaklık)	Bidlis Hükümeti	Elbak (Ocak)
Erciş	Diyadin	Diyadin	Erciş
Espayrid	Erciş (Ocak)	Erciş	Espayrid
Hakkâri	Espayrit / Asiyâb-rud (Ocak)	Espayrid	Hakkâri Hükümeti (Ocak)
Hizan	Hakkâri Hükümeti (Ocak)	Hakkâri (Ocak)	Hizan Hükümeti (Ocak)
Hoy	Hizan Hükümeti (Ocak)	Hizan (Ocak)	Harun / Heyrûn (?) tabi Şirvi
Kesan	Kârkâr	Hoşâb/ Mahmûdî (Ocak)	Hoşâb / Mahmûdî Hükümeti (Ocak)
Mahmudî	Kesan (Ocak)	Somay ma'a Selmas (Hükümet)	Kâkâr
Makû	Kotur (Ocak)	Şirvi	Kesan
Muş	Mahmudî Hükümeti (Ocak)	Zırîki (Ocak)	Muş
Müküs	Müküs (Ocak)		Müküs
Ovacık	Şirvî (Ocak)		Somay
Pesk	Şıtak (Ocak)		Şirvi
Selmas	Zerikî (Ocak)		Şıtak (Ocak)
Şirvi			Zırîği (Ocak)
Tiso			
Urmî			
Toplam 22	19	15	20

Kaynak: Mehmet İnbaşı, “XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 33, (2007), s. 248.

Yukarıdaki tabloda, Bitlis’in 19. yüzyılın başına kadar ki idari statüsü verilmiştir. Bu kayıtlardan da anlaşılacağı gibi, Van’ın etrafındaki yerleşim yerleri, gelişmişlik düzeylerine göre, sancak, hükümet ve ocaklık statüleri altında Van Eyaletine bağlanmışlardır. Tablo yorumlandığında, sancakların bir kısmının statüsünün zamanla değişmiş, bir kısmının ortadan kaldırılmış olduğu veya sonraki yıllarda tabloda

⁵² İnbaşı, s. 248. Sancak isimleri farklı tarihlerde farklı şekillerde yazıldığı için İnbaşı, her dönemdeki yazılış şekillerinin esas alındığını belirtir. Alpak / Elbak, Espayrid / Asiyâb-rud, Kârkâr / Kâkâr, Zerikî / Zırîki / Zeriği vb.

görünmeyen sancakların, yeni kurulan başka eyaletlere bağlanmış olabilecekleri de görülebilmektedir.

Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın son çeyreğine kadar normal sancak statüsünde olan Bitlis'e gösterdiği önemi, sonraki yüzyıllarda Hükümet statüsü tanıyarak göstermiştir. Ayn Ali Efendi'nin 1631-1632 tarihli tevcihat defterinde Bitlis'in Van Eyaletine bağlı Hükümet-i Bidlis der tasarruf-ı Abdal ibn Ziyae'd-din ocaklık şeklinde kaydedilmiştir.⁵³ Evliya Çelebi de Seyahatnamesinde Bitlis'in Hükümet statüsünde olduğundan bahsetmiştir.⁵⁴ Osmanlı idari sistemi, yerel aşiret ve beylerden yararlanarak merkezden uzak yerleri kontrol edebilmek için normal sancak statüsünden farklı bir sistem geliştirmiştir.

Mehmet İnbaşı hükümet sancaklar ile ilgili şunları söylemiştir:⁵⁵

“Osmanlı Devleti'nde klasik sancakların yanında hükümet olarak adlandırılan ve idarelerinin mahalli beylere ocaklık suretiyle tevcih edildiği sancaklar da mevcuttu. Ancak bunlar defterlere liva olarak değil hükümet adı altında kaydedilmiştir. Hükümetleri idare eden beylere ise, hakim denilmektedir. Hükümet sancakların kanunla belirlenmiş olan statüleri, tabii olarak Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları ölçüsünde geçerli idi. Diyarbekir, Van ve Bağdad eyaletlerinde rastlanılan hükümetlerin ihdas sebebi, buradaki mahalli beyleri devletin resmi görevlisi yaparak bir ölçüde merkezi otoriteye bağlamaktı. Hükümet sancaklar, kanun hükmüne bakılarak bir muhtariyet olarak algılanmamalıdır. Zira bunların idaresinin sadece kuru bir mülkiyet hakkı ile mahalli beylere bırakıldığı ve uygulamada diğer sancaklar gibi muamele gördükleri tespit edilmiştir.”

Kanunname ve risalelerde hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar için yapılan tariflerde aktarılan bazı özellikler şunlardır:⁵⁶

- Normal sancaklardan farklı olarak, hükümet sancaklarında tahrir yapılmamakta, tımar ve zeamet olmadığından gelir idarecilere kalmaktadır.

⁵³ Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman Der Hülâsâ-i Mezâmin-i Defter-i Divan*, İstanbul 1280, s. 33–34. Aktaran: İnbaşı, s. 249. Tevcihat: Verilmiş rütbe anlamında olup, devlet memurlarının tayinlerine dair alınan kararlardır.

⁵⁴ Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (hzl), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4.Kitap, 1.Cilt, 2010, s. 128.

⁵⁵ İnbaşı, s. 245.

⁵⁶ Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı.10, Ankara 1999, s. 122.

- Sefer zamanı bağılı olduğu beylerbeyi ile birlikte Padişahın ordusuna katılmak zorundadırlar.
- Hükümetin beyi öldüğünde, şikâyetler olduğunda veya hizmetlerini layıkıyla yerine getirmediklerinde bölgeyi idare görevi Bey'in evladına ya da akrabalarından birilerine verilirdi.

Kanunname de geçen ümeradan kimsenin olmadığı ve iç işlerine müdahale edilmediği belirtilmişse de, merkezin âdem-i merkeze, 18. yüzyıl boyunca Bitlis hükümetine idarecilerin tayin edilmesinde Erzurum ve Van Beylerbeyi'nin müdahil olduğu bazı kayıtlarda görülmüştür.⁵⁷ Yine 16. yüzyılda Bitlis Sancağının idari, vergisel ve demografik yapısı hakkında yapılan çalışmalarda kullanılan temel kaynaklar, dönemin tımar defterleri olmuştur.⁵⁸ 18. yüzyıla ait bazı kayıtlarda statüsü hükümet olmasına rağmen Bitlis'te erbab-ı tımar, zuemâ, alaybeyi, mustahfiz gibi Osmanlı yönetim sisteminin önemli unsurlarından sık sık bahsedilmiştir.⁵⁹

Bitlis şehri Osmanlı idaresinde önceleri Erzurum Eyaleti'nin Muş Sancağına bağılı bir kaza merkezi idi.⁶⁰ Bitlis'e uğrayan seyyahlar şehrin pek büyük olmadığını belirtirler.⁶¹ Bu küçük şehir yine de merkezi idareye karşı görelî özerkliğini koruyabilmiştir. 17. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gelen Cizvit Rahipleri, Bitlis'i yöneten beylerin merkeze karşı sadece cülus sırasında vergi ödediklerini söylemişlerdir.⁶²

Evliya Çelebi, Van Eyaleti içinde başka bir hükümet olan Bitlis'te Abdal Han'ın emrinde yetmiş aşiret ve kabile ile iki bin yüz dükkân olduğundan; on yedi Müslüman ve on bir Arabi veya Yakubi Ermeni mahallesinden, çok sayıda saray, han, cami, köprü, medrese ve diğer imaretlerinden detaylı olarak bahsetmektedir.⁶³ Bitlis'i

⁵⁷ İnbaşı, s. 246; Kılıç, s. 192. Detaylı bkz. BOA, Bâb-ı Asafî Ruûs Kalemi, No:1551, s. 47.

⁵⁸ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Öz, "16. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", **9. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi**, Dubrovnik-Hırvatistan, 20-23 Ağustos 2002, Ankara 2005, ss. 31-54.

⁵⁹ İnbaşı, s. 246.

⁶⁰ Tuncel, *Bitlis*, s. 227.

⁶¹ Mehmet Demirtaş, "93 Harbi Sürecinde Bitlis'te Nüfus ve Yerleşme", **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Ankara: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları No:17, 2007, s. 240.

⁶² Yurt Ansiklopedisi, s. 1392.

⁶³ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, ss. 129-135. Bazı çevirilerde aşiret sayısı yetmiş yedi adet yazılmasına rağmen, orijinal metine bakıldığında rakamın yetmiş adet olduğu görülmektedir.

yöneten beyler bölgenin dağlık koşullarının yarattığı dezavantajı, tek ticari güzergâh üzerinde yer alan bu han ve kervansaraylar ile avantaja çevirmeye çalışmışlardır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, sarp kayalıklarla çevrili ve alınması kolay olmayan, savunması kolay olan Bitlis'in Bey'i Abdal Han ve Van Valisi Melek Ahmed Paşa arasında yaşanan münasebetleri anlatarak, Paşa'nın Han'a yaptığı nasihat ile merkezi otoritenin gücünü hatırlattığını anlatmaktadır.⁶⁴ Merkezi hükümet atadığı valilerin yetki genişliğini beylerin üzerinde göstererek, her surette baskısını hissettirmiştir.

Evliya Çelebi'nin çağdaşı olan seyyah Jean Baptiste Tavernier de Bitlis'in güzelliğinden, özellikle Bitlis Beyi'nin misafirperverliğinden ve kısa sürede çok büyük bir askeri orduyu toplayabilecek gücünden bahseder.⁶⁵ Bitlis Beyi'nin ne padişahı ne de İran şahını tanıdığını, aksine hangi tarafa geçerse Halep-Tebriz yolunu diğer taraf için kapatabilecek gücü olduğundan bahseder.⁶⁶

Eyalet gelirlerinin paylaşımı konusunda Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre;⁶⁷ eyalet gelirleri Osmanlı Sultanı tarafından Bey'e bırakılmıştır. Han'ın günlük geliri bir kile akçedir. Şehre gelen kervanlardan alınan gümrük vergisi ve Muş ovasının ürün gelirleri Bitlis Han'ına bırakılmış, şehrin içindeki Ermeni ve Araplardan gelen vergi gelirleri, Van eyaleti askerlerine tahsis edilmiştir. Bitlis eyaletinde Han'ın kaydına göre, 43.000 Ermeni nüfusu bulunmakta ve bunlardan alınan cizyenin yarısı Van eyaletine, diğer yarısı da Abdal Han'a verilmektedir. Bitlis'te 13 zeamet ve 214 tımar bulunmaktaydı. Abdal Han, savaş zamanı kendi askerleriyle birlikte Van ordusuna katılarak sefere çıkardı. Evliya Çelebi, Bitlis'te on yedi nahiyenin olduğunu ve Rojiki*

* Martin Van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, 7.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 248. *Rojiki Aşireti*; Şeref Han, atalarının Bitlis'i 13.yüzyıl başından beri yönettiklerini ileri sürmektedir. Hatta rivayete göre bu aile, Eyyübi hükümdarlarından biri tarafından Bitlis valiliğine atanmadan (yaklaşık 1200 yılında) daha önce büyük bir aşiret konfederasyonunun önderliğini üstlenmiş bulunuyordu. Bu konfederasyonun adı *Rojeki* veya *Ruzuki*'dir. Şeref Han'ın aşiret diye söz ettiği bu konfederasyon, sadece bir günde (Kürtçede 'rojek'), yirmi dört kabilenin birleşip kendilerine bir üst lider seçmeleriyle kurulmuştu. Konfederasyonun kurulmasından hemen sonra bu kabileler, batıda Bitlis ve Hazro'nun tamamını fethedip aralarında paylaştılar. O zamandan beri bu paylaşımında bir toprak parçası almamış olanların, gerçek *rojeki* olmadığı söylenmektedir.

⁶⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, ss. 178-179.

⁶⁵ Jean Baptiste Tavernier, **Les Six Voyages En Turquie, En Perse, Et Aux Indes**, Tome Premier, 1718, s. 303.

⁶⁶ İsmet Şerif Vanlı, **Batılı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan**, 2. Baskı, İstanbul: Avesta Yayınları, 1997, s. 37.

⁶⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, ss. 129-130. 1 İstanbul kilesi= 36,8 litre ya da 8 kutu (hacim ölçüsü).

aşiretinden kırk bin kişinin burada yaşadığını ve yönetimin bu aşiretin elinde olduğunu belirtir.

Bitlis emirliğine yapılan saldırılar, güçlü devletlerin baskıcı politikaları ve uzun süren savaflara rağmen; Bitlis beylerinin politik duruşları sayesinde emirlik belli bir dönem bağımsızlığını koruyabilmiştir.⁶⁸ Şerefxanlar dönemi 1670’li yıllara gelindiğinde artık sona ermiştir. Bu tarihten sonra Bitlis, merkezden veya yerel aileler tarafından takdir edilen beylerce yönetilmiştir.

Bitlis hükümetinin idari yapısına hükümet sancak statüsü tanınmasına rağmen, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda beylerin rekabetinden dolayı merkezi yönetimin birçok defa müdahalesi olmuştur. İstikrarlı bir idari sistemi oturtmak hiç de kolay olmamıştır.⁶⁹ Devlet-i Aliyye’ye karşı sorumlulukların yerine getirilmesi aksamış, sefer zamanı orduya katılmak konusunda ve iaşenin temininde sorunlar çıkmıştır.

Devletin idareci olarak tevcih ve tayin ettiği kişilerin görev süreleri hep çok kısa olmuştur. Sürekli olarak halka baskı ve zulüm yapıldığı, fakirlerin haklarının korunmadığı gibi şikâyetlerin; hem halktan, hem de ulema, eşraf ve ayandan gelmesi idarecilerin tekrar tekrar değişmesine neden olmuştur.⁷⁰ Bu durum birçok Eyalet tevcihatında ve tahvil defterinde vurgulanmıştır.⁷¹ Bölgedeki iktidar savaşlarında aşiret güçlerinin söz sahibi olma kaygıları ve merkezi hükümet ile kurulan ilişkiler üzerinden bölgede hâkimiyet politikaları üretilmiştir.

Bunlar dışında 17. ve 18. yüzyıllarda bölge ile ilgili çalışma yapan araştırmacılarında aktardığı gibi, bu dönemle alakalı bilgiler son derece sınırlıdır.

⁶⁸ M.İ. Şemsi, **Şerefname ve Şerefxané Bedlisi**, 1. Baskı, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010, s. 166.

⁶⁹ İnbaşı, s. 252.

⁷⁰ İnbaşı, s. 252.

⁷¹ Detaylı bilgi için bkz. İnbaşı, ss. 252-260.

2.3. Bitlis Vilayetinin 19. Yüzyıl İdari Yapısı

Bitlis Beyleri, şehrin tarihi birikiminden devraldıkları özgüven ile 19. yüzyıl ortalarına kadar görece özerk yönetimlerini sürdürmüşlerdir.

Osmanlı ile İran arasında tarih boyunca devam eden mücadele, 19. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Osmanlı, balkanlarda Sırp isyanını bastırmaya çalışırken, doğu sınırında İran tekrar harekete geçerek Bitlis ve çevresini ele geçirmeye çalışmıştır. 1821-1823 arası dönemde iklim şartları ve kolera salgını gibi nedenlerden İran kuvvetleri işgalden vazgeçmişlerdir.⁷² 28 Temmuz 1823 tarihinde Erzurum'da imzalanan antlaşma ile savaştan önceki sınırlar geçerli sayılmıştır. 1821 tarihinde hala Van'ın hükümet özellikli sancaklarından biridir. Bitlis, 19. yüzyıl ortalarına kadar Van eyaletine bağlı kalmıştır.⁷³

Tarihin olağan akışında değişen, dönüşen ve gelişen toplumlar, klasik dönem sonrası yakınçağ dünyasında aldıkları pozisyona göre bu süreci içselleştirebilmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu da, bu döngüde dili, kültürü, inancı, iktisadi, sosyal ve askeri yapısıyla, değişim sürecine dünyadaki koşullara kayıtsız kalmamak adına uymak zorunda kalmıştır.⁷⁴

Osmanlı'daki modernleşme, merkezi bürokrasiden başlayarak, yerel idari birimlere kadar reformcu bir kimlikle bütün kurumlara sirayet etmeye başlamıştır. Bu durum, sistem içerisinde yer alan kurumları ve siyasi bir organizasyon olan devletin yapısını değiştirmeye yönelik olmuştur.⁷⁵ Dünya'ya entegre olma yolunda yapılan köklü değişikliklerin yanında, Osmanlı uyruğu olan herkese eşitlik ilkesi temelli bir yaklaşım gösterilerek, kişi haklarının güvence altına alınması öngörülmüştür.⁷⁶ 3 Kasım 1839 yılında Mustafa Reşit Paşa'nın Gülhane Hattı Hümayunu'nu okumasıyla Tanzimat* Dönemi resmen başlamıştır.

* 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Gülhane Hattı-ı Hümayunu, genel olarak Tanzimat Fermanı adıyla anılır. 1839 yılında başlayan ve 1876'da I. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen döneme de Tanzimat Dönemi denilmektedir.

⁷² Tuncel, *Bitlis*, s. 227.

⁷³ Hüseyin Saraçoğlu-Mehmet Zeydin Yıldız, "XIX. Yüzyıldan Günümüze Bitlis İlinin İdari ve Demografik Gelişimi", **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Bitlis: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2007, s. 273.

⁷⁴ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 32. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, Mart 2011, s.15

⁷⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 15.

⁷⁶ Muzaffer Sencer, "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt.17, Sayı.3, 1984, s. 43.

Tanzimat bürokratlarının merkezi devleti, bürokrasiyi güçlendirmeye dönük çalışmalarında öncelikleri, klasik mali sistemi modern bir yapıya kavuşturmaya çalışmak olmuştur. 19. yüzyıla kadar devlet, taşradaki ayanlardan ve aşiret liderlerinden yardım almayı, onlara danışmayı ve işbirliği yapmayı devamlı sürdürmüştür. Ancak vergiye konu kaynakları tespit etmek ve bunları sistemli bir şekilde toplamak adına iltizam sistemini kaldırarak, vilayet düzeyinde yeni bir devlet organizasyonu başlatan Osmanlı idaresi, bu dayanışmayı kurumsal bir hale getirmiştir.⁷⁷

Ortaylı, “*Merkeziyetçilik, devlet bürokrasisini şubelere ayırmak, memurlara maaş vermek ve hazinenin gelir ve giderlerini bir elden yapıp mali kontrolü kurmak diye özetlenebilir*” demektedir.⁷⁸

22 Eylül 1858 tarihli bir talimatname ile ülkenin idari taksimatı üzerinde yapılmak istenen bir değişikliğin ancak padişah fermanıyla mümkün olabileceğine karar verilmişti.⁷⁹ Vilayette devleti temsil eden Vali'nin mali, siyasi ve güvenlik konularında yetkileri Tanzimat dönemine oranla daha fazla idi. İçerik olarak çok da farklı olmayan 1864 ve 1871 tarihlerinde olmak üzere iki Vilayet Nizamnamesi yayınlanarak, Tanzimat reformlarıyla eyalet sisteminin yerine vilayet sistemi gelmiştir.⁸⁰ 7 Kasım 1864 yılındaki Vilayet Nizamnamesinde yapılan idari değişiklikle “eyalet” sisteminden, “vilayet, liva, kaza, nahiye ve köy” düzeyinde yapılandırılan yeni bir “vilayet” sistemine geçiş yapılmıştır, denilmektedir.⁸¹

1846-1847 yılı devlet salnamesinde Bitlis, Erzurum eyaletinin Van livasına bağlı iken, 1861-1862 senesi devlet salnamesinde ise Bitlis, Erzurum Eyaleti'nin Muş Sancağına bağlı bir kazadır.⁸² Bitlis'in uzun dönemli beyler ile yönetilen özerk denilebilecek yapısında, Osmanlı-Rus savaşının etkilerinden, stratejisinden ve merkezin ağırlığını koymasına gibi nedenlerden, yeni bir yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bunun

⁷⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 33.

⁷⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 143.

⁷⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 171.

⁸⁰ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, ss. 61-63.

⁸¹ Çadirci, ss. 250-252.

⁸² Ahmet Gümüşlü, “Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümünde İl Genel İdaresine Bir Bakış”, *Türk İdare Dergisi*, Sayı. 344, Ankara, 1973, s. 86.

üzerine, Arap Yarımadasında Musul ve Beyrut vilayetleri, Rumeli’de Kosova ve Anadolu’da Bitlis vilayetleri kurulmuştur.⁸³

Bölgenin merkeze bağlılığını güvence altına almak amacıyla Bitlis, 1879 yılında II. Abdülhamit döneminde vilayet merkezi yapılmıştır. Bitlis vilayet sınırları, Van Gölü’nün batı kıyılarından Dicle Irmağı’na, Hakkâri Dağları’nın batı kesimlerinden Bingöl Dağı eteklerine kadar uzanarak, Siirt*, Muş, Genç ve Bitlis sancaklarını kapsamıştır.⁸⁴

1882 tarihli Devlet Salnamesine göre, Bitlis’teki sancak ve kazalar şöyle gösterilmiştir:⁸⁵

Tablo 2
1882 Yılı Devlet Salnamesine Göre Bitlis Vilayeti İdari Taksimatı

SANCAKLAR	KAZALAR
Bitlis Sancağı	Bitlis Kazası
	Ahlat Kazası
	Hizan Kazası
	Mutiki Kazası
Muş Sancağı	Muş Kazası
	Malazgirt Kazası
	Bulanık Kazası
	Varto Kazası
	Sason Kazası
Genç Sancağı	Genç Kazası
	Çabakçur Kazası
	Kulç Kazası

Kaynak: Ebru Polat, H. 1310 (M. 1892) ve H.1316.1317.1318 (M.1898, 1899, 1900) Tarihli Bitlis Vilayet Salnamelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 2006, s. 350.**

⁸³ Ebru Polat, “H. 1310 (M. 1892) ve H.1316.1317.1318 (M.1898, 1899, 1900) Tarihli Bitlis Vilayet Salnamelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 2006**), s. 349.

* Siirt, başta Diyarbakır vilayetine bağlı iken, 1884 yılında Bitlis’e bağlanmıştır. Detaylı bkz. Tuncel, “Siirt”, **DİA**, C.37, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 174.

⁸⁴ Yurt Ansiklopedisi, s. 1393.

⁸⁵ Polat, s. 350.

Tabloda görüleceği üzere Siirt sancağı henüz Bitlis vilayetine bağlanmamıştır. Vilayet sistemine döndükten sonra, Diyarbekir vilayetine bağlı olan Siirt sancağı, 1884 yılında Bitlis vilayetine devredilmiştir.⁸⁶ 1892 tarihli salnamede belirtildiği üzere, Siirt Sancağında, Siirt Merkez dışında, Garzan, Şirvan, Eruh ve Pervari kazalarının olduğunu görmekteyiz. 1898-1899-1900 tarihli salnamelerde de sancak ve kaza yapısı aynen verilmiştir.⁸⁷ Bitlis vilayetinin bütün sancaklarında toplam 2.217 köy ve 61.734 hane bulunmaktadır.⁸⁸

2.3.1. Bitlis Vilayetinin Nüfus Yapısı

Bitlis merkez kazasının 19. yüzyıl nüfus tahminleri seyyahların verdiği bilgilere göre, yüzyıl başında 20.000'den azdı. John Macdonald Kinneir Bitlis şehrinin ve köylerinin nüfusunun; Kürt, Türk, Ermeni ve Suriyelilerden oluşan yaklaşık 26.000 kişiden oluştuğunu belirtir.⁸⁹

Bölgeye seyahat eden ünlü gezgin ve işadamı H. F. B. Lynch'in geniş kapsamlı çalışmasında, yüzyıl içinde bölgeyi gezmiş olan seyyahların verdikleri bilgilere de yer vermiştir. Bu seyyahlardan,⁹⁰ Brant'a göre, 1838'de 3.000 ailenin veya 15.000-18.000 arası kişinin olduğu hesaplanmıştır. Nüfusun üçte ikisinin Müslüman ve kalanın Ermeni olduğunu, bunun yanı sıra 50 Yahudi ailenin de şehirde yaşadığını belirtmektedir. Konsolos Taylor 1868'de, 4.000 aileden bahsederek, bunların 1.500'ünün Ermeni yani Hristiyan geri kalanının da Müslüman olduğunu belirtir. Yine Lynch'in kendisinin 1898 yılındaki tahminine göre ise, 10.000 Ermeni, 300 Yahudi-Suriyeli ve kalanı Müslüman Kürtler olmak üzere tahmini Bitlis şehir merkezi nüfusunu 30.000 'e yakın vermektedir.

Cuinet, yüzyılın son çeyreğinde Bitlis'in toplam nüfusunun, bağlı kaza ve nahiyeler ile birlikte 108.227 olduğunu belirtmiştir. Bu sayının 70.403'ü Müslüman, 32.909'u Ermeni, 210'u Rum Ortodoks, 965'i Yezidi ve 3.740 kişisi de Yahudilerden

⁸⁶ Tuncel, *Siirt*, s.174; Kemal Haşım Karpat, **Studies On Ottoman Social and Political History**, The Netherlands: 2002, s. 201.

⁸⁷ Polat, s. 352.

⁸⁸ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 142.

⁸⁹ John Macdonald Kinneir, **A Geographical Memoir of The Persian Empire**, London:1813, s. 331.

⁹⁰ Henry Finnis Bloose Lynch, **Armenia Travels And Studies**, Vol.II:The Turkish Provinces, London, Longsman, Green, And Co, 1901, s. 151.

oluşmaktadır.⁹¹ Şehir merkezinin nüfusu ise, toplam 38.886 kişidir, bunun 20.800'ü Müslüman, 16.086'sı Gregoryen Ermeni, 200'ü Protestan Ermeni ve 1.800'ü Suriyeli Yahudilerden oluşmaktadır.⁹²

1892 tarihli Bitlis vilayet salnamesinde, Bitlis merkez kazanın nüfusu 44.109 kişi, Bitlis sancağının toplam nüfusu 77.008 kişi ve Bitlis vilayeti toplam nüfusu ise 318.911 kişi olarak kaydedilmiştir.⁹³

2.3.2. Muş Sancağı İdari Yapısı

Muş, Osmanlı idari yapısında, Van eyaletine bağlı ocaklık statüsünde olan Bitlis sancağının bir parçasıyken, sonraları doğrudan Van'a bağlı bir sancak merkezi haline getirilmiştir.⁹⁴ Yönetimsel kaderi Bitlis'e benzeyen Muş'un idare tarihi arka planında da sürekli bir değişim söz konusudur. Nitekim 17. yüzyılda IV. Murat tarafından Bitlis Ocaklığına tekrar bağlanmıştır. Bu döneme ait kaynaklardan Cihannümâ'da da Muş'un küçük bir yerleşim yeri olduğundan bahsedilmektedir.⁹⁵

Şehrin biraz daha gelişmesiyle, Şerefhanogulları döneminin sona ermesinden sonra, Tanzimat sonrası eyalet örgütlenmesinde Muş, 1845 yılında tekrar Erzurum eyaletine bağlı bir sancak merkezi olmuştur.⁹⁶ Bu dönemde Bitlis, Muş sancağına bağlanmıştır; ancak 1864-1871 Vilayet Nizamnameleri yayınlanarak İmparatorluk bünyesinde yapılan idari değişim sonrası Muş, 1879 yılında vilayet olan Bitlis'e bir sancak merkezi olarak tekrar bağlanmıştır.⁹⁷ Muş'un son yönetimsel durumu Cumhuriyet dönemine kadar bu statüde sürmüştür.

⁹¹ Vital Casimir Cuinet. **La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie Mineure**, Tome II, Éditeur Ernest Leroux, Paris, 1891, s. 558. Cuinet Eserlerini, 12 yıl boyunca yaptığı keşif gezilerinden topladığı notları değerlendirerek ve karşılaştırarak hazırlamıştır. Düyun-ı Umumiye İdaresinde Müfettiş olarak görev yapması devletin tuttuğu istatistiklere de kolay ulaşmasını sağlamıştır. Bu yüzden çalışmada vilayetlerin detaylı olarak iktisadi, sosyal, idari ve coğrafi bilgilerini verebilmiştir. Çalışmamızda Cuinet'in eserinden oldukça yararlanılmış, özellikle istatistiki verileri tamamlayıcı bir rol oynamıştır.

⁹² Cuinet, s. 562.

⁹³ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 159; Polat, s. 182.

⁹⁴ Metin Tuncel, "Muş", **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C.31, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 369.

⁹⁵ Tuncel, *Muş*, s. 370.

⁹⁶ Erzurum İl Yıllığı, 1967, s. 40.

⁹⁷ Tuncel, *Muş*, s.370. Bu değişimde, 1879 Berlin Antlaşması'nın 'bu bölgenin idari yapısında bir ıslahat çalışması yapılmalı' maddesinin de rolü olduğu ileri sürülür.

Muş sancağının idari teşkilatı, 1892 tarihli Bitlis vilayet salnamesine göre, Muş sancağına bağlı kazalar; Muş merkez kazası, Malazgirt kazası, Bulanık kazası, Varto kazası ve Sason kazasıdır.⁹⁸

Bu yüzyıla ait nüfus verileri farklılıklar arz eder;⁹⁹ 1838’de Muş’u ziyaret eden seyyah Brant’a göre, 700 Müslüman ve 500 Ermeni ailesi bulunduğunu, 1846’da Koch, 1.000 Müslüman aile ve 415 Ermeni ailesi olduğunu belirtir. Tozer, 1881 yılı nüfusunu verdiğinde 5.000 Müslüman ve 1.800 Ermeni aileden bahsederken, 1900’lü yıllarda burada bulunan Lynch bu rakamı abartılı bulup, nüfusun 20.000’den fazla olmadığını iddia eder. Şemseddin Sami ve Cuinet ise 19. yüzyılın son on yılında Muş sancağının nüfusunu 37.000 olarak verirler.

1892 tarihli Bitlis vilayet salnamesi, Muş merkez kazasının 56.574 kişi, Muş sancağının toplam nüfusunun da 125.029 kişi olduğunu kaydetmiştir.¹⁰⁰ Muş sancağı, nüfus bakımından vilayetin en kalabalık sancağını oluşturmaktadır.

2.3.3. Siirt Sancağı İdari Yapısı

Siirt, 19. yüzyılda ekonomik, siyasi, idari ve toplumsal dokusuna uygun olarak değişmeye çalışan İmparatorluğun, 1864 sonrası idari bölümlenmesinde, eyalet iken vilayet olan Diyarbakır vilayetine Siirt sancağı olarak bağlanmıştır. Bu dönemde Siirt sancağına bağlı kaza ve nahiyeler şunlardır:¹⁰¹

- Merkez Kazası,
- Eruh Kazası, (Nahiyeler: Zilan, Dergül, Pervari)
- Garzan Kazası, (Nahiyeler: Beşiri, Rıdvan)
- Sason Kazası, (Nahiyeler: Kheyan)

⁹⁸ Polat, s. 350. Anlaşıldığı kadarıyla Sason Kazası,1884 yılında Siirt’in Bitlis vilayetine bağlanmasından sonra Muş’a bağlanmıştır.

⁹⁹ Tuncel, *Muş*, s. 370.

¹⁰⁰ Polat, s. 182.

¹⁰¹ Siirt İl Yıllığı, 1971, s. 22; Naciye Subaşı, “422 Numaralı Bitlis Şerhiye Siciline Göre ‘Siirt’ H.1317-1325 (1899-1907)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 1998), s.19; Metin Tuncel, “Siirt”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C.37, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 174; Diyarbakır İl Yıllığı, 1967, s. 68; Salname, H.1310 (M.1892), s. 133.

- Şirvan Kazası, (Nahiyeler: Aspayırt (Hizan), Zırki)

Siirt sancağı nüfus bilgilerine bakıldığında karşımıza farklı rakamlar çıkmaktadır. 19. yüzyılın başında Macdonald Kinneir şehirde 3.000 kişinin yaşadığını kaydeder. J. Shiel ve Ainsworth nüfusu 1.000 hane olarak verir. 1892-93 tarihlerinde Musul-Trabzon arasında seyahat ederken Siirt'ten geçen Eduard Nolde 12.000-15.000 arası bir nüfustan bahseder. 19. yüzyılın sonuna doğru V.Cuinet ise, şehrin 15.000 dolayında nüfusa sahip olduğunu tahmin eder.¹⁰²

1892 tarihli Bitlis vilayet salnamesi, Siirt merkez kazanın nüfusunu 18.979 kişi, toplam sancağın nüfusunu da 75.931 olarak vermektedir.¹⁰³

2.3.4. Genç Sancağı İdari Yapısı

Çapakçur, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı idi. İdari taksimatın değişip, eyaletlerin kaldırılmasından sonra Çapakçur, Bitlis vilayetinin Genç sancağı içinde yer alan, Çapakçur kazasının merkezi olmuştur.¹⁰⁴ Daha çok etrafındaki vilayetler ile anılan Çapakçur ve Genç bölgesi Bitlis vilayetine; Kığı, Dersim bölgeleri Erzincan'a ve Karlıova önce Muş'a, sonra Varto'ya bağlanmıştır. 1864 yılında Solhan-Muş kısmı ise Erzurum Eyaletine bağlanmıştır.¹⁰⁵

Genç (Bingöl) Sancağı:¹⁰⁶

- Genç Merkez Kazası, (3 nahiye, 243 köy)
- Çapakçur Kazası, (1 nahiye, 88 köy)
- Kulp Kazası, (1 nahiye, 118 köy)

Genç sancağıyla ilgili çok fazla istatistiki bilgi bulunmamakla beraber, V. Cuinet'in verdiği bilgilere göre, 19. yüzyılın sonlarında Çapakçur 450 haneli, sekiz dükkânı ve bir fırını olan meyve, üzüm bahçeleriyle çevrili küçük bir yerleşim yeri olup,

¹⁰² Tuncel, *Siirt*, s. 174.

¹⁰³ Polat, s. 182.

¹⁰⁴ Metin Tuncel, "Bingöl", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.6, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 183.

¹⁰⁵ Bingöl İl Yıllığı, 1973, s. 3.

¹⁰⁶ Polat, s. 183.

nüfusu 1.075 kadardır.¹⁰⁷ 1892 tarihli Bitlis vilayet salnamesine göre ise, Çapakçur'un nüfusu 3.885 iken, Genç sancağı nüfusu toplamda 40.253 olarak verilmektedir.¹⁰⁸

2.4. Bitlis'in Vilayeti'nin İktisadi Gelişimi

Tanzimat sonrası hazırlanan *Tarik Mükellefiyeti Kanunu* İmparatorluk nezdinde vilayetlerin gelir seviyelerini göstermektedir. Vilayetler gelir seviyelerine göre yüksek, orta ve düşük olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bitlis vilayeti gelir düzeyi bakımından düşük gelirli vilayetler grubuna girmektedir.¹⁰⁹

1890 yılından sonra ihracatı yapılan ve Bitlis için önemli bir gelir kaynağı olan tiftik, mazı, kitre ve kökboyanın Avrupa'da çoğalması, vilayetin ihracat gelirinde negatif bir etki yaratmıştır. Onda bire düşen talep oranı yüzünden ticaret durma noktasına gelmiştir.¹¹⁰ Üretimini yaptığı bu spesifik ürünler, aynı zamanda vilayetin ticaret hacminin de belirleyicisi olmuştur.

Bitlis merkez kazası, iç ticaret faaliyetlerinde Menteş Ağa, Timurcular (Demirciler) ve Arasaltı çarşılarının bulunduğu pazarlama işlerinin merkeziydi. Bu ticari faaliyetlerin belli bir intizam içerisinde devamını sağlayacak olan altyapı çalışmaları, yollar ve çeşmelerin yapımı gibi dışsallıklar da ticari hayatı desteklemiştir.¹¹¹

Vilayetin ormanlık alanları daha çok Bitlis ve Siirt arasındaki baltalıklar ile Bitlis ve Muş sınırında bulunan baltalıklardan meydana geliyordu. Ormanlık alandan kereste olarak faydalanılmasa bile, Siirt'in Eruh kazasından Musul taraflarına gönderilecek tahtalık ve odunluk ağaçlar, birbirlerine bağlanarak sal şeklinde Dicle nehri vasıtasıyla götürülmekteydi.¹¹² Komşu Van vilayetinin yakacak odun ihtiyacı da, Bitlis ve çevresinde bulunan ormanlık alanlardan karşılanmaktadır.¹¹³ Buna rağmen

¹⁰⁷ Tuncel, *Bingöl*, s. 184.

¹⁰⁸ Polat, s. 182.

¹⁰⁹ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s. 43.

¹¹⁰ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 172.

¹¹¹ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 148.

¹¹² Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 165.

¹¹³ Cuinet, s. 682.

vilayetin bilançosu incelendiğinde yapılan bu faaliyetin, vilayete ek bir iktisadi değer katmadığı görülmektedir.

Düyun-ı Umumiye'nin İmparatorluk borçlarının yönetimini ele almasından sonra özellikle tuzlaların olduğu merkezlerde nezaret idareleri açılmıştır. Muş Sancağının Malazgirt kazasına bağlı Hasan Paşa ve Moryan Köyleri civarında bulunan ve idareleri Erzurum Düyun-ı Umumiye nezaretine bağlı iki tuzla ile Sason kazasında bir tuzla bulunmaktadır.¹¹⁴ Vilayet'te doğa şartlarının yarattığı dezavantajlardan biri de, Bitlis'in kendi vilayet sınırları dâhilinde olmasına rağmen, Erzurum sınırına yakın yerlerin sahip olduğu maden yataklarının idari denetiminin, Erzurum vilayeti idarelerine bırakılmasıdır.

Düyun-ı Umumiye İdaresi, Salnamelerde de görüldüğü üzere Bitlis vilayetinde de teşkilatlanmıştır. 1892 yılında Siirt sancağında Düyun-ı Umumiye Nezareti kurularak, burada görev yapan bir nazır, bir müfettiş ve diğer çalışanların da olduğu, salnamelerde belirtilmektedir.¹¹⁵ 1892 tarihli salnamede sadece bir nazır ve bir müfettiş görev yaparken, sonraki salnamelerde görünen o ki artan üretim hacmine binaen yeni görevlilere de ihtiyaç duyulmuştur.

Düyun-ı Umumiye İdaresi, Bitlis ve Diyarbakır'da bir bölge idaresi (nezaret) açmıştır. Diyarbakır vilayeti için Mardin Sancağı, Bitlis vilayeti için de Muş Sancağı bu vilayetlerin alt birimlerini oluşturmaktadır. Nezaret'in merkezi Siirt'tir.¹¹⁶ Siirt'in merkez seçilmesinin nedeni önemli oranda tuz yataklarına sahip olmasıdır. İdare'nin Siirt'te ülke borçlarına karşılık tahsilatını yapmış olduğu 1889 ve 1890 yıllarına ait gösterge aşağıdaki gibidir.

¹¹⁴ Salname, H. 1310 (M. 1892), ss. 207, 224.

¹¹⁵ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 229; H. 1316.137.1318 (M. 1898.1899.1900), s. 198; Cuinet, s. 554.

¹¹⁶ Cuinet, s. 554.

Tablo 3
Siirt Düyun-ı Umumiye İdaresinin Tahsilat Tutarı

Vergiler	1889	1890
Tuz Vergisi	2.031.141	2.777.859
Alkol Vergisi	92.561	103.122
Damga Vergisi	289.930	286.031
Tütün Vergisi	118.099	104.502
Toplam (Kuruş)	2.531.731	3.271.514

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 555.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı alacaklılarının tahsildarı olan İdare, üretimi arttırma noktasında rakamlara da yansıdığı gibi, gelir arttırıcı bir çalışma yapmaktadır. Tuzlaların merkezi konumunda bulunan Siirt, bilançoda en yüksek vergi gelirine sahip tuzun denetimi için olsa gerek, Düyun-ı Umumiye İdaresinin Bitlis vilayetindeki merkezi durumuna gelmiştir. 1890 yılı toplanan net gelir tutarı olan 3.271.514 kuruş, Bitlis vilayetinin genel geliri olan 14.138.910 kuruşun %23'üne tekabül etmektedir.¹¹⁷ 1889 yılına oranla 1890 yılında meydana gelen yaklaşık %30'luk gelir artışı, İdarenin maksimum verim için sürdürdüğü politikanın sonucunu almış olduğunu göstermektedir.

Bu dönem için 1891 de Cuinet'in aktardığı Bitlis vilayetinin son beş yıllık ortalama gelir rakamları ise şöyledir:

¹¹⁷ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 166.

Tablo 4
Bitlis Vilayetin'in Son Beş Yıllık Ortalama Geliri¹¹⁸

Gelir Çeşitleri	Osmanlı Kuruşu
Aşar	4.608.432
Ağnam (Hayvan)	3.110.042
Emlak	2.421.172
Bedel-i Askeri	2.389.860
Temettü (patent)	1.271.695
Defter Hane (Tescil Hakkı)	431.148
Mahkeme Harçları	109.890
Mülkiyet Tezkeresi	79.220
Çeşitli Haklar	7.605
Reji (Tömbeki Lisansı, v.s.)	100
Diğer Gelirler	69.207
Toplam (Kuruş)	14.498.371

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 554.

Vilayetin beş yıllık ortalama geliri içerisinde aşar, ağnam ve emlak vergisi en büyük üç gelir kalemini oluşturmaktadır. Toplanan tütün ve tuz vergileri de aşar kaleminin içinde olmalıdır. Bu veriler esas alındığında; sanayi sektörünün fazla gelişmediği, üretim faaliyetlerinin daha çok kırsal kesimde tarım üzerinden yürütüldüğü sonucuna varılmaktadır. Vilayet ekonomisinin %50'si tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Bitlis dış ticaret işlemlerinde İmparatorluk içinde ve yurt dışı ihracatına konu olan ceviz, buğday, mazi, keçi derisi, kürk, pamuk boyası gibi malların değeri yaklaşık 75.000 Osmanlı Lirası civarındaydı. İthalata konu mallarda ise, manifatura, ipekli manifatura, kahve, şeker, demir ve petrolün yaklaşık değeri de 118.000 Osmanlı Lirasıdır.¹¹⁹ Bitlis vilayetin'in 19. yüzyılın sonuna doğru dış ticaretinde ihracatın ithalatı karşılama oranı ortalama %64 civarındadır. Yani yapılan ithalatın yaklaşık %64'lük

¹¹⁸ Cuinet'in verdiği gelir istatistikinde bahsetmiş olduğu son beş yıl, 1885-1890 arası olmalıdır.

¹¹⁹ Cuinet, s. 553.

kısmı ihracat tarafından karşılanırken dış ticaret bilançosunda 43.000 Osmanlı Lirası açık verilmiştir.

Bitlis vilayetinin dış ticaret bilançosu, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun mikro ölçekteki yansımasıydı. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında kaybedilen Kars, Ardahan ve Batum gibi Avrupa-Asya bağlantısını sağlayan Trabzon-İran ticaret yolunun önemini kaybetmesi ile bu önemli güzergâhın Kafkasya'ya kayması, İthalatta mamul malların artışı, ihracatta ise hammadde satışının ön plana çıkması gibi nedenlerden dolayı,¹²⁰ İmparatorluğun makroekonomik göstergeleri negatif yönlü etkilenmiştir.

Bitlis, Muş, Siirt Sancağı ve köylerinde yerel düzeyde de olsa silah, ahşap işleri ve tuval kumaş üretimi yapılmaktadır. Abanoz ve fildişi ahşap ürünleri de profesyonel olmayan birçok kişi tarafından, amatör bir şekilde yurt dışına ihraç edilmeye çalışılmıştır.¹²¹ Vilayetin endüstriyel gelişiminde üretilen malların pazarlanması aşaması, sahip olunan coğrafyanın arazi yapısından kaynaklı istenilen seviyede gerçekleşmemiştir. Vilayetin denize uzaklığı, yolların istenilen seviyede olmayışı, dağların yüksekliği kapitalist piyasanın hammaddeye ulaşmasında zorluklar yaşamasına neden olmuştur. Bu durum aynı zamanda vilayetten serbest pazara mallarını taşımak isteyen tüccara da ekstra maliyet yüklemiştir.

2.4.1. Bitlis'te Üretimi Yapılan Tarımsal Ürünler

Bitlis vilayeti sebze, meyve ve tahıl ürünlerinde; buğday, pirinç, çavdar, arpa, darı, nohut, mercimek, mısır, kendir tohumu, keten tohumu, fasulye, tütün, patates, domates, patlıcan, yonca, üzüm, elma, armut, nar, incir, alıç, badem, ceviz, fındık, kestane, bittim, erik, zerdali, kayısı, kiraz, vişne, iğde, ayva, sumak, zeytin, dut, kavun, karpuz, bakla, hıyar, kabak, dereotu, ebegümece, semizotu, kereviz, maydanoz, sarımsak, soğan, bamya, ıspanak, marul, biber, şalgam, turp, pancar, havuç, lahana, yabani enginar, nane, reyhan, uçkun, yer alması, mantar, kenger, çiriş, mazi, anason, çörek otu, kitre, kökboyası, sarı boya ağacı ve tere gibi çok zengin bir tarımsal ürün

¹²⁰ Önder Gülbahar, "Osmanlı Son Döneminde Bitlis Vilayeti'nin Kurulması ve İktisadi Yapısına Bir Bakış", **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Ankara: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları No:17, 2007, s. 388.

¹²¹ Cuinet, s. 552.

desenine sahiptir.¹²² Bu zengin tarımsal çeşitlilik, vilayetin toprak yapısının tarıma elverişliliğini göstermektedir.

Arıcılık ve bal üretimi de yaygın bir faaliyet olarak yapılmasına rağmen, salnamelerde ekonomik işleyişine dair bilgiler bulunmamaktadır. 1892 tarihli salnamede, vilayet dâhilinde 20.890 arı kovanı bulunduğu dair bir sayı verilmiştir.¹²³ Bu rakam 1899 tarihli salnamede, 22.400'e yükselmiş, bal ve balmumu ile ilgili her bir kovandan fiyatı 6 kuruştan 3 kıyye bal, yine fiyatı 15 kuruştan 1 kıyye balmumu elde edilebildiği bilgisi verilmiştir.¹²⁴

Bitlis'in İstanbul üzerinden Avrupa'ya giden başlıca ihraç ürünleri arasında bulunan tiftik, mazı, kitre ve kökboyasının Avrupa'da çoğalması ve rekabetinin artması, vilayetin büyük bir gelir kaybına uğramasına sebep olmuştur.¹²⁵

Tarım ziraatı, Bitlis'te çok ilkel bir durumda olduğundan, köylüler kendine yetecek düzeyde bile üretim yapamamaktadır.¹²⁶ Cuinet seyahati sırasında vilayetteki üretim alışkanlıklarına yönelik yaptığı tespitlerde; halkın pamuk, pirinç ve tütünü sadece yerel ihtiyaçları için kullandığından ekonomik bir fayda elde etmediklerini belirtmektedir. Hâlbuki önem verilmesi gereken ürünün üzüm olması gerektiği, buna gerekçe olarak; üzümün bakımının çok kolay ve asma kültürünün yaygın olduğundan, kaliteli şarapların yapılması ile çevre bölgelere yapılacak ihracatın daha kârlı bir ticarete yol açacak olmasıdır.¹²⁷

Çiftçilerin bu üretim kültürü, büyük pazar ve panayır yerlerinden uzak oluşları ve coğrafi şartların olumsuzluğu gibi nedenler, yeni yatırımlara yönelerek risk almalarını engellemiş olabilir. Deniz taşımacılığında yararlanamayan bir bölge olması ve pazar olanaklarının kısıtlı olması, çiftçiyi geçimlik bir üretime zorlamıştır.¹²⁸ Kendi kendine yeterli ve geçimlik ekonomik anlayış, bölgede artık ürünün tarım dışı

¹²² Salname, H. 1310 (M. 1892), ss. 165-166.

¹²³ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 167.

¹²⁴ Salname, H. 1317 (M. 1899), s. 236. 1 kıyye = 1 okka = 400 dirhem = 1,2828 kg.dır.

¹²⁵ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 172.

¹²⁶ Cuinet, s. 542.

¹²⁷ Cuinet, s. 543.

¹²⁸ Tevfik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998, s. 57.

sektörlerin ihtiyaçlarını karşılayacak olan farklı ticari kanallara akmasına da engel olmuştur.

Bitlis vilayetinde su kaynaklarına yakın yerler dışında sulama amaçlı tarımsal projelerin uygulanmadığı 1892 yılı salnamesinde belirtilmiştir. Susuz arazilerde yapılan tarımdan verim alabilmek, yağışın mevsiminde yağmasıyla ilişkilidir.¹²⁹ Bölgeye düşen yağış miktarı tarımsal rekolteyi etkilemiştir.

2.4.2. Bitlis'te Hayvancılığın İktisadi Hayata Katkısı

Bitlis vilayetinde, doğa şartlarının izin verdiği ölçüde taşımacılık, bazen öküz arabaları, bazen de esp (at), ester (katır), öküz ve merkeb (eşek) vasıtasıyla yapılmaktaydı.¹³⁰ Yüksek dağlık arazi şartlarında kullanılmayan motorlu araçların yerine bu yük hayvanlarından faydalanılmıştır. Şeriyeye Sicilleri incelendiğinde, tereke kayıtlarında mevcut hayvan fiyatları şöyledir; bir öküz 100 kuruş, bir ester (katır) 500 kuruş, bir inek 75 kuruş, bir keçi 15 kuruş, bir merkebin(eşek) fiyatı 220 kuruş olmakla beraber, 120 ve 60 kuruş olan merkeplerde vardır. Taşıma hayvanlarının fiyatlarının yüksekliği vilayetin fiziki şartlarından kaynaklanmaktadır. Merkep fiyatlarının değişkenlik göstermesi, hayvanın kalitesi veya bulunduğu mahalden dolayıdır.¹³¹

Ticaret ve seyahatlerde kullanılan bu hayvanların tarımda faydalanılan çift hayvanlarından pahalı olmasına sebep; bölgenin yüksek dağlar, derin vadiler ve yetersiz ulaşım olanaklarına sahip olması ile daha zor şartlar altında çalışmalarınıdır. Katırın fiyatının yüksek oluşu, dağlık arazi koşullarında at ve eşekten daha fazla yük taşıyabilmesi ve daha dayanıklı olmasından kaynaklıdır.

Vilayette bulunan hayvan çeşit ve miktarı, tarımsal üretim yapısı ile bölge ekonomisine katkılarını incelemek adına tarafımıza bazı ipuçlarını vermektedir. Tablo 5'de görüleceği üzere, 1892 tarihli Bitlis vilayet salnamesinde belirtilen hayvanların istatistiği verilmektedir.

¹²⁹ Polat, s. 375.

¹³⁰ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 165.

¹³¹ Salih Uluçay, "412 Numaralı Bitlis Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" H.1306-1308 (1889-1891)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2006), ss. 235-236.

Tablo 5
1892 Tarihli Salnamede, Vilayette Bulunan Hayvan Çeşit ve Miktarı

At	2.979
Kısrak	6.756
Ester (Katır)	2.990
Merkeb (Eşek)	18.700
Camus	6.789
Manda	7.246
Öküz	40.772
İnek	50.091
Koyun, tiftik keçisi	800.102
Tavuk	306.500
Hindi	1.020
Ördek	400
Kaz	280

Kaynak: Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 167.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, Vilayette bulunan orman, mera ve yaylakların çokluğu her türlü hayvanın beslenmesine olanak tanımaktadır. Küçükbaş hayvanların ve kümes hayvanlarının sayısının çok olması; küçük üretici bir sistemde üretimin aile içi tüketime yönelik düzenlendiğini ve geçimlik bir ekonominin bölgeye hâkim olduğunu göstermektedir.¹³² Hayvanların Bitlis vilayetine ekonomik katkısı ve sağladığı ağnam vergisi, aşar vergisinden sonra en büyük gelir kalemini oluşturmaktadır.

Bitlis vilayetinin 1892 yılı salnamesinin ekinde, 1890 yılı genel gelirleri 14.138.910 kuruş, genel giderleri de 7.202.211 kuruş olarak verilmektedir.¹³³ Toplam aşar vergisi 4.572.796 kuruş, toplam ağnam vergisi 2.835.084 kuruştur.¹³⁴ Bu gelir kalemlerinin ilk iki sırada olması vilayette tarım ve hayvancılığın önemini ortaya koymaktadır. Bu verilerin dışında halkın vergiden kaçmak için sayısını gizli tuttuğu senesi dolmamış yavru hayvanlarında olması muhtemeldir.

¹³² Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s. 56.

¹³³ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 166.

¹³⁴ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. Ekli belgede; Polat, s. 189.

Aşar vergisinde en büyük pay 2.041.084 kuruş ile Muş sancağına aittir. Siirt, Bitlis ve Genç sancakları daha sonra gelmektedir.¹³⁵ Bitlis vilayetinde elde edilen tarım ürünleri daha çok vilayet sathında tüketilmektedir. İhraç edilenler özellikle hayvansal ürünler ve boyacılıkta kullanılan tarım ürünleridir.

Küçükbaş hayvan sayısından anlaşılacağı üzere, bunların yetiştirilmesine öncelik verilmiştir. Hayvancılığın gelişmesi vilayette buna dayalı sanayiye de doğurmuştur. 1892 tarihli salnameye göre, Bitlis merkez kazasında hayvansal küçük sanayi işletmeleri (8 debbağhane, 3 gönhane ve 2 mezbaha) bulunmaktadır.¹³⁶

Vilayetin önemli ihraç kalemleri olan Camus gönü ve keçi derisi; İstanbul, Halep, Erzurum ve Van vilayetlerinin dışında başka yerlere de gönderiliyordu.¹³⁷ Bitlis vilayetinin Muş ve Siirt sancaklarından Avrupa'da Fransa'nın Marsilya şehrine yıllık 300.000 keçi derisi, 50.000 kilo yün ve tiftik keçisi kılı ihraç edilmektedir. Bunların tereyağı ve peyniri ise bölgede yaşayan yerel halk tarafından tüketilmektedir.¹³⁸ Yurt dışına yapılan ihracattan elde edilen gelir miktarı, Avrupa'da üretim şekillerinin çeşitlenmesi ve maliyetlerinin azalması nedeniyle çok düşmüştür. Hayvancılığın doğurmuş olduğu yan sektörlerde, meşinden (işlenmiş koyun derisi) at takımları, gön sahtiyan, pabuç, kundura, terlik gibi ürünlerin imalatı da yapılmıştır.¹³⁹

2.4.3. Bitlis'in Coğrafi Yapısı ve İklimi

Bitlis vilayeti, doğu ve güneyden Van, kuzeyden Erzurum, kuzeybatıdan Mamûret'ül-Aziz ve Diyarbakir, güneyden Musul vilâyeti ve Mardin Sancağıyla çevrilidir.¹⁴⁰ Denize açılan kapıları, kuzeyde Trabzon iskelesi, güneybatıdan Halep tarafından İskenderun iskelesidir.¹⁴¹

Bitlis, Anadolu'nun doğusunda aynı ismi taşıyan suyun, Bitlis Çayı'nın kenarında kurulmuştur. Bitlis'ten geçen bu su, Dicle Nehri'nin kollarından birini teşkil

¹³⁵ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. Ekli belgede.

¹³⁶ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 141. Debbağhane; Hayvan derilerinin terbiye olunduğu, sepilendiği yer. Devellioğlu, s. 192. Gönhane; Hayvan derisi, köselenin yapıldığı yer. Mezbaha; Hayvan kesimevi.

¹³⁷ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 172.

¹³⁸ Cuinet, s. 545.

¹³⁹ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 169.

¹⁴⁰ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 132.

¹⁴¹ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 132.

etmektedir. Bitlis Çayı, Nemrut sönmüş volkan kütesinin güney eteğinden çıkarak, Siirt'in güney batısındaki Botan (Bohtan) Çayı'na karışarak tek kol halinde Dicle Nehri'ne dökülür. Şehir, bu suyun yukarı el Cezire düzlüklerine inmeden önce, Divan Dağı ve Uveyh Dağı arasında bulunan dar ve derin bir vadinin içinde kurulmuştur. Van Gölü'nün güney batısındaki Tatvan iskelesinden 27 km. uzaklıktadır.¹⁴²

Etrafının yüksek ve engebeli dağlar ile kaplı olması, ulaşım yollarının genellikle vadileri izleme zorunluluğu, doğal bir geçit üzerinde kurulması, bu alanı kontrol açısından kente büyük bir avantaj sağlamıştır. Şehrin bu vadi içine kurulması ve bir kalenin inşa edilmesi, geniş bir hinterlanda sahip olmasına yol açmıştır.¹⁴³ Vilayetin her tarafı dağ ve tepelerle kuşatılmıştır. Vilayette Fırat, Karasu ve Botan Nehirleri ile Van Gölü, Nazik, Bulanık ve Nemrut Gölleri bulunmaktadır.¹⁴⁴

Dağlar vilayetin şekillenmesinde karakteristik bir rol oynamıştır. Vilayetin çevresi sıradağlar ve tepelerle örtülüdür. Palandöken, Süphan, Nemrut, Bingöl, Kalamas ve Metro Dağlarının yükseklikleri 3500-4500 metre arasındadır.¹⁴⁵ Güneydoğu Toros Dağları'nın uzantıları olan ve Bitlis Sancağının %71'ini kaplayan yükseklikleri 2.000 metreyi aşan dağlar arasında, 4.058 metre ile Süphan Dağı ülkenin üçüncü yüksek dağıdır. Yeryüzünün sayılı volkanik dağlarından olan Nemrut, Bitlis merkezi sınırları içerisinde yer almaktadır. Yanardağ 40 km² genişliğinde bir krater sahibidir ve bu krater içindeki gölün adı Nemrut gölüdür.¹⁴⁶

Bitlis sancağı topraklarının % 10'unu oluşturan ovaların ve platoların en önemlileri: Ahlat, Arin, Adilcevaz Ovaları ve Muş Ovası'nın Güroymak ilçe sınırları içerisinde kalan kısmı ile Bitlis-Tatvan arasında bulunan Rahva düzlüğüdür.¹⁴⁷ Özellikle Rahva düzlüğünde yer alan kervansaraylar, kervan geçiş güzergahı üzerinde bulunduğundan bu ticari koridoru işlevsel hale getirmektedir.

¹⁴² Bitlis İl Yıllığı, 1971, s. 61.

¹⁴³ Arıncı, *Bitlis'te Taşkın ve Sel Felaketi*, s. 104.

¹⁴⁴ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 145.

¹⁴⁵ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 144.

¹⁴⁶ Yurt Ansiklopedisi, s. 1379. Süphan Dağı bu kaynakta ülkenin ikinci büyük dağı gösterilerek maddi bir hata yapılmıştır. Ağrı ve Cilo dağlarından sonra ülkenin en büyük üçüncü dağıdır.

¹⁴⁷ Yurt Ansiklopedisi, s. 1380.

Yayla ve platolar % 19'luk bir alanı kaplamaktadır. Yayla ve platolar dağ eteklerinde ve Van Gölü'nden 200-300 metre yükseklikte yer almaktadırlar. Bitlis ilinde bulunan yaylalar şunlardır; Avasar, Susana, Haydarderesi, Süte, Süphan, Kuşhane, Uluder ve Nemrut, Çıtak, Duap ve Şen, Örenli, Panor, Harik ve Nemrut Yaylasıdır.¹⁴⁸ Yayla, plato ve ovaların kapladığı alan küçük olmasına rağmen, yine de hayvansal ekonomik değerlerden rantabl bir verim elde edilebilmiştir.

Bitlis vilayetinin iklim şartlarına bakıldığında, Merkez kaza Van Gölü'ne sınır olmasından kaynaklı yüksek nemi aşırı derecede hissetmektedir. İklim çok sağlıklı değildir ancak ortak problem romatizmal hastalıkların yaygın olmasıdır. İklim serttir ve kar yağışı Kasım ayından başlayarak Mayıs ayına kadar devam eder. Bitlis'te neredeyse iki mevsim yaşanır, kış mevsimi eksi 10 santigrat dereceyi bulurken, yaz mevsiminin ortalaması 32 santigrat derecedir.¹⁴⁹ Yani kışların soğuk ve sert, yazların sıcak ve kurak geçtiği karasal bir iklim görülmektedir. Göle kıyısı olan yerlerde hava kütleleri daha yumuşak geçmektedir.

¹⁴⁸ Polat, s. 339.

¹⁴⁹ Cuinet, s. 563.

3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN VE KURUMSAL DÜZENLEMELER

3.1. Tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na Gelişi

Tütün'ün dünyaya yayılışında başat rolü oynayanlar İspanyol ve Portekizlilerdir. Tütün ziraatının, ilk olarak Avrupa kıtasının batı sahil ve kıyılarına, daha sonra Osmanlı'ya ve Rusya'ya taşınmasında aracı olmuşlardır.¹⁵⁰ Osmanlı İmparatorluğu'na deniz yoluyla girdiği ihtimali yüksektir. Ne zaman girdiği hakkında kesin yargılar hala olmasa da, yapılan bazı çalışmalar sonrası 1570'li yılların Osmanlı'nın tütün ile tanıştığı tarihler olma olasılığını güçlendirmiştir.¹⁵¹

Conte Corti de tütünün, İngiliz ve Venedik gemileri vasıtasıyla Akdeniz yoluyla İstanbul'a, Kuzey denizi yoluyla da Rusya'ya getirildiğini, 1580 yılında Osmanlı Sultanı III. Murat'ın Polonya Kralı Stefan Bathory'ye verdiği hediyeler arasında şifa verici bu bitkinin kurutulmuş yapraklarının bulunduğunu ve Polonya'ya ilk olarak böyle girdiğini belirtmiştir.¹⁵²

Osmanlı'da ilk zamanlar *tabaka/tabaga*, sonrasında resmi dilde *duhân*, halk arasında da *tütün* diye adlandırılmıştır.¹⁵³ Tütünün Osmanlı topraklarına girişiyle ilgili muhtelif tahminler söz konusudur. Hezarfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuylu İbrahim (Peçevi) 1600, Katib Çelebi 1601, Naima 1606 tarihlerini vermektedir.¹⁵⁴

Hezarfen Hüseyin Efendi *Telhisü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman* adlı eserinde *duhân*'ın "1007 [1598] tarihine kadar İstanbul'da Rumeli'nde bulunmamakta idi. 1007 [1598] yılı basında İngilizler tarafından getirildi ve bazı hastalıklara şifa verir diye satıldı. Ehl-i keyfden bazı yârân keyfe müsaadesi vardır diye müptela oldular. Giderek iptilası bütün dünyaya sirayet etti. 45 [1635] tarihine gelindiğinde şöhreti o mertebe idi ki, tahrir tabir değildir. Badehû Padişahım umûmen Memâlik-i Mahrûsede vâki kahvehaneleri ref' buyurup

¹⁵⁰ Corti, s. 26.

¹⁵¹ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 15. 1583 yılına ait bir tahrir defterinde çıkan, öşür alınan *milas* adlı bitkinin, 17. yüzyılda Anadolu'da ekimi yapılan *milas* adlı bir tütün cinsi ile aynı adı taşıyor olması, tütünün İmparatorluğa bu tarihlerde girmiş olduğu ihtimalini yükseltmektedir.

¹⁵² Corti, s. 46.

¹⁵³ Yılmaz, "Tütün", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.42, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s. 1.

¹⁵⁴ Yılmaz, *Tütün*, s. 1.

yerlerine münasip dekâkin vaz' ettiler"¹⁵⁵ diye bahsettiği olgu, tütünün o dönem dünyaya çok hızlı bir şekilde yayıldığını ve 1598 tarihinde Osmanlı'da tütünün varlığından söz edilebileceğini göstermektedir.

Osmanlı'ya tütünün girişiyle ilgili bugüne kadar verilen tarihler, süregelen çalışmalardan alındığından gerçeği yansıtmamaktadır. Peçevî tarihi ve diğer kroniklerde verilen 1600 tarihi, aslında tütünün Avrupalı tacirlerce bir ticari madde olarak getirildiği tarihtir.¹⁵⁶ Buna benzer bazı anakronik hataların olmasını, yapılacak yeni çalışmalar ve araştırmacıların hizmetine açılacak yeni arşiv belgelerinin tasnifi ile engellemek mümkün olabilecektir.

Osmanlı tarihçilerine ek olarak, 17. yüzyılda Mısır'da yaşamış fıkıh âlimlerinden el-Lakkânî, *Nasihâtü'l- ihvân bi-ictinâbi'd-duhân* adlı eserinde *duhân*, *tabega*, *tenbak* ve *tütün* olarak adlandırılan bitkinin, hicrî 10. yüzyıl sonları, 11. yüzyıl başlarında ortaya çıktığını belirtmiştir. Bunun yanında tütünün Anadolu'ya Cil adlı bir İngilizin, Magrib'e tütünün faydaları hakkında nesir ve şiirleri de olan bir Yahudi hekimin, Sudan'a bir Mecusî'nin, Mısır'a Ahmed b. Abdullah el-Haricî adlı bir Magriblinin getirdiğini ve buradan Hicaz, Yemen ve Hindistan'a götürüldüğünü belirtmektedir.¹⁵⁷

Tütünün Osmanlı'ya gelişine dair bir diğer ayrıntı ise; tütünün, coğrafyası geniş bir imparatorluğun her bölgesine aynı tarihlerde gelmesinin mümkün olamayacağıdır; yani bahsedilen tarihler tütün satışının başkent İstanbul'da yapıldığına dair verilen tarihlerdir.¹⁵⁸ Osmanlı'ya ilk giriş tarihi incelenirken tütünün tarımı, ticareti, üretimi veya tüketimi gibi farklı kıstaslar olduğundan, tahmin edilen tarihler kronolojik olarak da net bir sonuç vermemektedir.

¹⁵⁵ Sevim İlgürel (hızl.), **Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîni-âi Osman**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998, ss. 274-275.

¹⁵⁶ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 16.

¹⁵⁷ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 17.

¹⁵⁸ Filiz Dıġıroġlu, **Memalik-i Osmaniye Duhanları Müsterekü'l-Menfaa Reji Şirketi-Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)**, 1.Baskı, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Aralık 2007, s. 18.

3.1.1. Osmanlı'da Tütün Yasakları

Merkezine devletin bekasını koyan ve onun geleceğini her şeyin üstünde gören, Devlet-i Âliyye'nin istikrarına hanel getirecek bir duruma asla imkân vermek istemeyen Osmanlı yönetim anlayışı, yeni tanıştığı bu bitkinin yarattığı tartışmalara temkinli yaklaşmıştır. İmparatorluk başta dini ve siyasi daha sonra iktisadi gerekçeler ile tütünün üretimini, tüketimini ve ticaretini birçok defa yasaklamıştır.

İlk yasaklama Sultan I. Ahmed tarafından 1609 yılında getirilmiştir. Tütünün yasaklandığını bildiren ilk fermana;¹⁵⁹

“Bir-iki seneden beri İngiltere'den tabaga adında bir yaprağın getirildiği, halkın bazısının bu nebatı lüle içine koyup, ateşle yakıp, dumanını kamış ve başka nesnelere ile içlerine çektikleri, bu durumun halk arasında yayılarak devam ettiği, ülkenin köy ve kasabalarında bu yaprağın ekilip, pazarlarda satıldığı, bu nedenle ilmiye ilminden, hatipler ve imamlar hizmetlerinden, esnaf ve zanaatkârların işlerinden geri kaldıkları, gece gündüz kahvehanelerde ve sokaklarda bu yaprağın içilmesinden hastalandıklarının ortaya çıktığı ve ölümlerin arttığı, bu nedenle Memalik-i Mahruse'de bu yaprağın ekiminin, ticaretinin ve kullanılmasının yasaklandığı, bu emrin her tarafta duyurularak, herkesin uyması gerektiği, ulemanın ilmiyle, ehl-i sanayinin sanatlarıyla, devletin taşradaki görevlileri olan dirlik sahiplerinin işleriyle meşgul olmaları gerektiği, eğer bu emre itaat etmeyenler tespit edilirse şiddetle haklarından gelinecektir.”

buyruğuyla, toplum arasında yayılmaya başlanan tütün içme alışkanlığının yaratacağı tehlike önlenmeye çalışılmıştır.

Yaklaşık kırk yıl süren yasaklamalar silsilesinde, 1609 tarihli yasağı, 1610, 1614, 1618 ve 1619 tarihlerindeki fermanlar takip etmiştir. 1619 yılındaki fermana yasak için fetva alındığı da belirtilmiştir.¹⁶⁰

1614 tarihli tütün yasağına iktisadi durumlar gerekçe gösterilmiştir. Sarayın mum ihtiyacını karşılayan Manisa ve Biga bölgelerinde tütün ekimine başladıktan sonra, tütünün böceklenmesini engellemek için mum kullanılmıştır.¹⁶¹ Bu durum

¹⁵⁹ BOA, KK, 71, s. 76. Aktaran: Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 17.

¹⁶⁰ Yılmaz, *Tütün*, s. 1.

¹⁶¹ Yılmaz, *Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde*, s. 15.

stokları erittiğinden hem sarayın ihtiyacını karşılayamamış; hem de fiyatların yükselmesine neden olmuştur. Balmumu talebinin artışı, mumun kantarını 1.400 akçeden 2.400 akçeye çıkartmıştır.¹⁶² Balmumu talebini etkileyen fiyat faktörü, piyasada enflasyonist bir etki yaratmıştır.

Yaklaşık %71 oranındaki fiyat artışına sebep olan ve tütün korumaya yönelik balmumunun ilaç olarak kullanılmasını gösteren Padişah, bir fermanla tütün üretim ve tüketimini yasaklamıştır. Balmumunun tarlalarda tütün yapraklarına zarar veren böceklere karşı ilaç olduğuna dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Avrupalı tüccarların bölgedeki çiftçilerden yüksek fiyatlar ile hammadde almaları ve çiftçilerin de getirisi daha fazla olan tütünü yetiştirmeye yönelmeleri, fiyat artışlarının gerçek sebepleridir.¹⁶³ Tütün üreticileri burada pragmatist davranarak daha fazla kazanç elde etmek adına tütünlerini bu tüccarlara satmışlardır.

Peçevî eserinde;¹⁶⁴

“1600 yılı başlarında tütünü İngilizler, rutubetten ileri gelen hastalıkları tedavi eder diye Osmanlı’ya getirip, sattular. İnsanlar arasında o kadar rağbet gördü ki, devletin ileri gelenleri dahi müptelası oldular. Ayak takımından bazı insanların tütünü çok içmelerinden hâsıl olan duman sebebiyle kahvehanelerde insanların birbirini görmesi güçleşirdi. Sokaklarda ve bazarlarda insanların lüle ellerinden düşmez olup birbirinin yüzüne gözüne puf puf ederek sokakları ve mahalleleri kokuttular ve tütün üzerine birtakım manzumeler yazarak münasebetsiz bir halde okuttular. Bu yüzden birçok münakaşalar oldu. Bunun kötü kokusu hemen her içenin sakalını, bıyığını, sarığını ve hatta içten giydiği elbisesini ve evinin içini kokuttuğu gibi, halı, keçe gibi evlere serilenleri de yer yer yaktığı, külü ve kömürü ile her tarafı kirlettiği, uyuduktan sonra dimağa çıkan kötü kokusu ve bunlar kâfi değilmiş gibi daima kullanmanın neticesi olarak çalışmaktan ve elleri iş görmekten geri kaldılar.”

tespitini yaparak, bu bitkinin ne kadar yaygın kullanıldığını ve zararlarını belirtmiştir.

İstanbul’da 1633 yılında meydana gelen büyük yangın, ahşaptan yapılmış yaklaşık 20.000 evi yok etmiş ve şehirde büyük bir yıkıntıya sebep olmuştur. Buna sebep olarak tütün ateşi gösterilmiş ve IV. Murat dönemindeki ünlü yasaklama, 1635

¹⁶² Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 24. 1 kantar = 44 okka = yaklaşık 56.44 kg’dır.

¹⁶³ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 24.

¹⁶⁴ İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, Murat Uraz (çev.), C. I, İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1968, ss. 196-197.

yılından itibaren ciddi bir şekilde uygulanmaya başlanmıştır.¹⁶⁵ Padişah IV. Murat bu yasaklamaları sadece bu nedenlere bağlamamış, kahvehanelerde geçirilen zamanın iktisadi hayatı etkilediğini ve idarecilerin icraatlarının da tartışıldığı, tenkit edildiği yerel siyaset mekanları olma tehlikelerini de göz önüne alarak, bunları yıktırması ve yerlerine dükkanlar yaptırmıştır.¹⁶⁶

Tüm bu yasaklamalar tütünün tüketilmesini azaltmamış, aksine yeni kullanım alışkanlıkları doğmasına neden olmuştur. Cezalandırılmaktan korkan tiryakiler, lülenen yerine taşınması daha kolay olan enfiyeyi kullanmaya başlamışlardır.¹⁶⁷

Yasaklamalar ile tütün kullanımıyla başa çıkılamayacağını anlayan devlet adamları, 1649 yılında bir fetva ile tütün yasağını gevşetmiştir. Bu durum tütünün üretimine ve tüketimine doğrudan etki yaparak ticaretini de arttırmıştır.¹⁶⁸ Devlet de, tütün ziraatından elde edilen bu geliri 1688 yılında hamr ü arak mukataasına ve İstanbul gümrüğüne bağlayıp, tütünü resmen tanımıştır.¹⁶⁹

3.1.2. Osmanlı'da Tütünün Yayılması

Dünya'da olduğu gibi Osmanlı'da da tütün bir asır boyunca dini tartışmalara konu olmuş, keyif verici ve tehlikeli madde olarak tanımlanmış, yasaklanmış kullanımını önlemek adına birçok tedbir alınmıştır. 17. yüzyılın sonlarına doğru ise, İmparatorluk tütün ile ilgili faaliyetleri serbest bırakmış, belli bir vergi sistemine bağladıktan sonra, tütün ziraatının coğrafi olarak genişlediği yapılan tahrir sayımlarından da anlaşılmıştır.¹⁷⁰ Yasaklar sonrası tütün tarımı, kasaba ve köylerden, kaza ve şehirlere doğru kaymıştır. İlk ticari amaçlı tütün tarımı 1583 yılında Milas'ta başlamıştır.¹⁷¹

¹⁶⁵ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, Ceride-i Havadis Matbaası, C. II, Hicri 1287, s. 154.

¹⁶⁶ Peçevî, s. 197; Kahvenin, Kahvehaneler ve Tütünün Osmanlı'da ki yeri için bkz. Hélène Desmet-Grégoire ve François Georgeon (Ed.), **Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler**, Meltem Atik-Esra Özdoğan (çev.), İstanbul: YKY, 1999, ss. 38-40; Burçak Evren, **Eski İstanbul'da Kahvehaneler**, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1996; Fatih Tıgılı (hızl.), **Ehlikeyfin Kitabı**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004; Corti, s. 63.

¹⁶⁷ Yılmaz, *Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde*, s. 15; Enfiye için bkz. Almagül İsina, "Kazak Kültüründe Nasıbay", Emine Gürsoy Naskali (Ed.), **Tütün Kitabı** içinde (241-246), 2. Baskı, İstanbul: Kitabevi, 2007, s. 243.

¹⁶⁸ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 19.

¹⁶⁹ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 54.

¹⁷⁰ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 28.

¹⁷¹ Yılmaz, *Tütün*, s. 1.

Tütün ziraatı için uygulamaya konulan *nısf vergi* ve bunun toplanması için tütün ekili arazilerin tespitine yönelik yapılan tahrirlerden, tütün üretimi artan kazaların sayıları da görülebilmektedir.¹⁷² Fehmi Yılmaz'ın incelediği belgeler ile vermiş olduğu tütün ekiminin yapıldığı kaza isimleri arasında Bitlis, Muş, Siirt, Şemdinli, Hakkâri gibi Anadolu'nun Doğu Bölgesinin önemli tütün üretim mekânlarının isimleri bulunmamaktadır. Buna göre, bu dönemi kapsayacak şekilde incelenen belgelerde, tütünün buralara daha gelmediğini ve yahut üretiminin çok az düzeyde kaldığı için kayıtlarda olmadığı sonucu çıkarılabilmektedir.

Bu tahrir defterleri, 18. ve 19. yüzyıllarda İmparatorluğun tütün üretim kapasitesinin değerlendirilmesinde oluşturulan altyapının temel sacayakları olmuştur. Bu veriler ile tütün tarımının hangi kazada, hangi bölgede, hangi miktarda üretiminin yapıldığı tespiti yapılmış; tütünden maksimum verim-gelir sağlamak konusunda İmparatorluğun iktisadi envanterine büyük kolaylık ve katkı sağlamıştır.

Tütün ekilen kazaların sayısı 18. yüzyılda hem Rumeli, hem de Asya bölgelerinde bir artış eğilimi göstermiştir. 19. yüzyılın başlarında ise, Rumeli bölgesinin genişleyen trendinde bir yavaşlama olmasına karşın; Asya bölgesinde özellikle Ege bölgesinin tamamı, Karadeniz kıyısının hinterlandı ve Doğu Anadolu'da Bitlis ve Muş kazaları tütün üretiminin önemli merkezleri haline gelmiştir. Ortadoğu'da Gazze ve Kudüs'ü içine alan tütün üretiminin yapıldığı bir bölgede, kazaların sayısında da artış olmuştur.¹⁷³

¹⁷² Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, ss. 28-33, Asya ve Rumeli'de tütün ekimi yapan kazaların isimleri de verilmektedir. Tütün Tarımından Alınan Vergiler bölümünde, Nısf Vergi için s. 239.

¹⁷³ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 36.

Fehmi Yılmaz'ın tütün üretim artışıyla ilgili verdiği istatistiki bilgi,¹⁷⁴

“19. yy. 'ın son çeyreğine girildiğinde, Osmanlı coğrafyasında tütün ekim alanlarının genişliği, % 1.870 oranında artışla 1 milyon dönüm civarına, yani 957.516 dönüme ulaşmıştı. Bu miktarın % 52 oranındaki 497.516 dönümlük bölümü Rumeli'de, % 48 oranındaki 460.000 dönümlük bölümü ise, Asya topraklarında bulunuyordu. Bu zaman sürecinde Rumeli'deki tütün ekim alanlarında % 1.055 oranında, Asya bölümündekilerde ise, % 8.233 oranında genişleme görüldü... Bu gelişim sürecinde 18. yy. başında çiftçi başına düşen ortalama ekim alanının miktarı, 1 dönümden % 550 artışla 19. yüzyılın ikinci yarısında 6.4 dönüme yükseldi.”

Tütünden elde edilen gelirin düzeyi yükseldikçe, tütün gümrüklerinin sayısında da artış olmuştur. 18. ve 19. yüzyıllarda tütün ticaretinin genişlemesiyle sayıları artan bu gümrükler, 1860'tan sonra Rüsumat Emaneti Gümrüklerine dâhil edilmiştir.¹⁷⁵ 18. yüzyılın başlarında oluşturulan tütün gümrüklerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki yerleri Bitlis ve Muş kazalarıdır.¹⁷⁶

3.1.3. Osmanlı'da Tütün Üreticisi

Osmanlı'da tütün çiftçisinin ilk ortaya çıkışı, tütünün İmparatorluk topraklarına girişinden kısa bir süre sonrasında denk gelmektedir. Yapılan ilk üretimler, çiftçilerin evlerine yakın bağ ve bahçelerde *ev üretimi* şeklinde olmuştur.¹⁷⁷ Dünya'ya çok çabuk yayılan bu bitkinin, çiftçiye daha fazla kâr ve getirisi olduğundan, çiftçiye tütün üretmeye teşvik etmiştir.

Tütün çiftçisine yönelik 1691 yılında yapılan tahrir sonucunda, 10.487 kişi oldukları tespit edilmiştir. 18. yüzyılın başından 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar tütün ekiminin yapıldığı kaza sayısı 180'den 395'e çıkarken, tütüncü çiftçilerin sayısı 50.000'den 150.000'e ulaşmıştır.¹⁷⁸ Tecrübelenen çiftçi daha kaliteli ve rekoltesi yüksek tütün üretmeye başlayarak, ekim alanlarını da genişletmiştir.

¹⁷⁴ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 39.

¹⁷⁵ Yılmaz, *Tütün*, s. 2.

¹⁷⁶ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 154. Detaylı bkz. BOA, MM 10101, s. 250-251.

¹⁷⁷ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 40.

¹⁷⁸ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 41. Detaylı bkz. BOA, ML.VRD.UM 150/2.

Bu sayının artmasında temel neden; tütünün her iklim koşulunda ve her yerde yetiştirilebilmesi ve birçok tarım ürününden kârlı olmasıydı. Evinin bağ ve bahçesinde, yakınında üretim yapabilme imkânı bulan toplumun birbirinden farklı sosyal ve meslek grupları, bu ürünü yetiştirerek ikinci bir gelir elde etmişlerdir.

Çiftçiler tütünün tarımı için finansman ihtiyaçlarını, tütün ticareti yapan tüccarlardan karşılıklı menfaate dayalı olarak sağlamaktaydılar. Tüccar, *Pey/Pay akçesi* (ön ödeme) adıyla çiftçiye üretime başlamadan evvel, hasattan 7-8 ay önce, gerekli ana harcamalar için bir avans ödemesi yapar ve çiftçiyi birazda kaliteli tütün üretimi konusunda yükümlülük altına da sokarak, uygun fiyata ürün alabilecek bir durum yaratırdı.¹⁷⁹ 19. yüzyıl sonuna doğru değişen kurumsal yapıda, tüccar ve tefeciler üzerinden yürüyen bu ilişki ağı çözülerek yerini merkezi kurumsal muhataplığa bırakmıştır.

Çiftçiler, bu ürünlerini kent içerisinde kurulan haftalık pazarlarda veya bölge pazarlarına götürerek satarlardı. Fiyatların tespitinde ilk zamanlarda, çiftçi, tımar sahipleri ve vakıf yöneticileri toplantılarda yer alırken, 17. yüzyılın sonuna doğru tüccar grubu, 18. yüzyılda da mültezim-malikâneeciler grubu bu toplantılara iştirak etmişlerdir. 18. yüzyılda malikâne usulünden emanet usulüne geçildikten sonra devletin memuru olan gümrük emînleri ve 19. yüzyılda ayanların da bizzat katıldığı toplantılarda tütünün piyasa fiyatları belirlenmiştir.¹⁸⁰

Fiyatın belirlenmesinde rol oynayan taraflardan biri olan devlet ise, 11 Ocak 1874 yılında yayınladığı *Duhân Resmî Hakkında Nizamname* ile tütün fiyatının tespitini bundan sonra tüccar ile çiftçiye bıraktığını açıklamıştır.¹⁸¹

Bu toplantılar Selanik ve İnoz'da yapılır ve alınan kararlar Anadolu'daki tütün paydaşlarını da bağlardı.¹⁸² Ancak birebir Bitlis ve Muş tütünlerini de kapsadığı konusunda elimizde bir veri yoktur.

¹⁷⁹ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 48.

¹⁸⁰ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 95. Detay için bkz. Yılmaz, *Tütün Fiyatları Bölümü*, ss. 95-99; BOA, MM 10101, s. 5, 9; BOA, Cevdet İktisat 1703.

¹⁸¹ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 95. Detaylı bkz. BOA, Y.PRK.ML. 29/79, s. 6.

¹⁸² Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 96.

Doğu Anadolu'da kırsal nüfus yerleşik tarımla uğraşan köylülerden oluşmaktaydı. Uzak pazarlar ile sınırlı bir ilişkisi olan, çevre kaza ve vilayetlere, yerel şehir pazarlarına meyve, sebze ve bağcılık ürünlerini gönderen küçük ve orta büyüklükte işletmelerin olduğu bir yapı mevcuttur.¹⁸³ Bölgenin coğrafi yapısı sarp ve yüksek dağlar ile kaplı olduğundan, vilayetin tarımsal araç ve makineler ile üretim yapısı, ticaretini arttıracak bir konumu olamamıştır.

3.2. 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Duhân ile İlgili Kurumsal Düzenlemeler

Osmanlı ekonomisinde 19. yüzyıl boyunca önemli değişimler yaşanmış; idari, mali, kurumsal temelde bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Hukuki ve mali altyapısındaki sıkıntılar yeni borçlanmalara ve bunun sonucunda yeni krizlere sebep olmuştur.

Bu dönem, 1838'de İngilizler ile 1861 yılında Fransızlar ile yapılan ticaret anlaşmaları, 1839 Tanzimat Fermanının ilanı, 1856 Islahat Fermanı, 1858 Arazi Kanunnamesi, Osmanlı Bankasının ve Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşu gibi kurumsal değişimlerin olduğu bir dönem olmuştur.

Devamlı artan mali sorunlar ve finansman ihtiyacı ile birlikte 1854 Kırım savaşının getirdiği yük, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk defa dışarıdan borç almasına yol açmıştır. İngiltere ve Fransa savaşta beraber oldukları Osmanlı'nın borç girişimini destekleyerek, 24 Ağustos 1854 yılında Londra'da Palmer, Paris'te Goldschmid kuruluşlarıyla bir anlaşma imzalamıştır.¹⁸⁴ Böylece dışarıdan borçlanma süreci başlamış ve kurumsal yapıdaki dönüşüm gerçekleştirilemediğinden, Düyun-ı Umumiye'nin kurulmasını hızlandıran nedenlerden biri olan borçlanma süreci devam etmiştir.

Osmanlı ticaret sistemi içerisinde iç ve dış gümrükler önemli bir yapı arz ediyorlardı. Avrupa devletleriyle yapılan anlaşmaların çoğu gümrük muafiyetlerini öngörüyordu. 1838'de İngilizler ile yapılan anlaşma, diğer Avrupa devletleri ile

¹⁸³ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 221.

¹⁸⁴ Doğruel, s. 36. Bu anlaşmada borç miktarı 3 milyon İngiliz lirası (330 milyon kuruş) idi. Osmanlı Hükümeti borçlanmaya karşılık Mısır hazinesinden yıllık aldığı paranın 30 milyon kuruşunu göstermiştir.

yapılacak olan anlaşmalar için örnek teşkil etmiştir. İthalat, ihracat ve yabancılar için yeni gümrük vergisi düzenlemeleri yapılmıştır.¹⁸⁵

3.2.1. Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu (1856)

Kırım savaşının Osmanlı ekonomik yapısında yarattığı tahribat, bürokrasiyi yeni mali kaynaklar yaratması noktasında zorlamaktadır. 1845-1846 yıllarında İstanbul (Dersaadet) Bankası adıyla başarısız olan bir bankacılık denemesi yapılmıştır.

Bir İngiliz girişimi olarak 1856 yılında “Osmanlı Bankası” (Ottoman Bank), idare merkezi Londra, başlıca merkezi İstanbul olan faaliyetleri tamamen ticari olan bir banka kurulmuştur.¹⁸⁶ Beyrut, İzmir, Kalas ve Selanik'te şubeler açılmıştır.¹⁸⁷ Bu tarihlerde görünen o ki yabancılar da Osmanlı mali sisteminde söz sahibidirler.

Borçlanma ihtiyacı 19. yüzyıl boyunca devam etmiş, alınan borçlara karşılık gösterilen gelirler başta tütün olmak üzere, tuz ve ipek öşrü olmuştur. Osmanlı'daki Fransız etkisi yavaş yavaş kendisini göstererek 1862 yılında Osmanlı Bankası ile birleşmiştir. Osmanlı Bankası, 4 Şubat 1863 tarihinde yayınlanan bir fermanla “Bank-ı Osmanî-i Şahane” (Banque Impériale Ottomane-Imperial Ottoman Bank) adıyla bir devlet bankasına dönüştürülmüştür.¹⁸⁸

Bankanın faaliyet alanı İstanbul olmasına rağmen, merkezi idaresi Londra ve Paris üzerinden koordine ediliyordu. Yayınlanan fermanla bankaya otuz yıllık bir imtiyaz verilmiştir. Banka bu sürede, senet ihracı yapabilmekte, iç ve dış borç ödemelerinin transferini yapmakta; Hükümet ise, imtiyaz süresince kâğıt para çıkarmamak, bunun gibi imtiyaza sahip bir başka bankaya imtiyaz vermeyeceğini

¹⁸⁵ Doğruel, s. 34. İthalat vergisi %3'den %5'e çıkarılmış, İhracat vergisi %3'den %12'ye çıkarılmış, İç gümrük vergisi %8 olarak aynı kalmıştır (yabancı tüccarlar bu vergiden muaftır). Bu oranlar 1861 de Fransa ile yapılan anlaşmada revize edilmiştir. İthalat vergisi %8'e çıkarılırken, İhracat vergisi önce %8'e sonra %1'e kadar düşürülmüştür.

¹⁸⁶ Doğruel, s. 36.

¹⁸⁷ V. Necla Geyikdağı, **Osmanlı Devletinde Yabancı Sermaye 1854-1914**, 1. Baskı, İstanbul: Hil Yayınları, 2008, s. 72.

¹⁸⁸ Edhem Eldem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, Ayşe Berktaş (çev.), İstanbul: Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi-Tarih Vakfı Yayınları, Aralık 1999, s. 83; Geyikdağı, s. 72.

taahhüt ederek, banka ve şubelerinin her türlü vergiden muaf olması gibi hakları bankaya tanımıştır.¹⁸⁹

Banka yapması gerektiği bütün bankacılık işlemlerinin yanında savaş zamanında, tam bir savaş hazinesi görevi de görmektedir.¹⁹⁰ Bankanın statüsü ile ilgili çizgiler, 1863 fermanından sonra 1875 yılındaki ikinci bir fermanla da tekrardan belirlenmişti. Ülkenin finansman ihtiyacını karşılamak noktasında yapılan girişimlerde, hazinenin önemli bir aracı konumundadır.

Bunun yanında Bank-ı Osmanî-i Şahane, bütün resmi kararlarda devlet bankası olarak geçmekteydi. Devletin bankaya müdahalesini sınırlayan fermanlar, Bankanın özerk bir statüde çalışmasına olanak tanımıştır.

3.2.2. Duhân İnhisarı Çalışmaları/Mösyö Zarifi-Hristaki Efendi Girişimi (1871-1872)

Osmanlı bürokrasisi 19. yüzyıl boyunca gelir kalemlerini artırma yönünde çaba sarf etmiş olmasına rağmen, yapılan savaşlar ve mali yapıdaki yetersizlikler yeni hazine gelirlerinin yaratılmasının aksine, borçlanma seviyesini daha da yukarı taşımıştır.

Mevcut gelir getirici unsurlar üzerinde yapılan çalışmalarda, bunların hazineye katkılarını arttırmak için padişaha çeşitli lahiyalar sunulmuştur. Tütün gelirinun tespit çalışmaları da bu lahiyalar arasında yer almıştır.

Tütün gelirleri henüz istenilen seviyede değildir. 1840 tarihli Osmanlı hazinesi ile ilgili dökümlerde İstanbul Duhân Gümrüğü'nün hasılatı 1.770.578 kuruş ile toplam gelirin ancak % 0.62'sini oluşturmaktadır. 1863-1864 bütçesi toplam gelirleri içerisindeki tütün payı ise % 4 idi.¹⁹¹ Bu veriler tütünden elde edilen gelirin ne kadar düşük olduğunu ve raporlara binaen potansiyelinin çok altında kaldığını göstermektedir.

Bu dönem Osmanlı ekonomisi üzerine hazırlanan raporlarda tütün hakkında yapılan değerlendirmelerde, 7 Aralık 1861 tarihli Mr. Foster ve Lord Hobart'ın

¹⁸⁹ Doğruel, s. 37; Edhem Eldem, s. 83. Detay için bkz. Edhem Eldem, Osmanlı Bankası Tarihi, III.Bölüm-Osmanlı Bankası Terfi Ediyor.

¹⁹⁰ Doğruel, s. 37.

¹⁹¹ Doğruel, s. 38.

raporlarında şunlara yer verilmiştir;¹⁹² tüketimi çok yüksek olmasına rağmen tütünün tüketiminden hala herhangi bir vergi alınmamaktadır. İngiltere ve Fransa tütün tüketiminden yüksek oranda gelir kazanacak şekilde bir vergilendirme sistemi kurmuştur. Osmanlı'da ise bu dönemki şartlarda tütün için tüketim vergisi toplanmasının, İnhisar olmadığından zor olduğu raporda belirtilmektedir. Yapılan bir diğer değerlendirmede, verginin çok küçük oranda alınması da eleştiri konusu olmuştur. Vergi toplama usulünün kaçakçılığa izin verdiğini, bunun için iltizam usulünün kaldırılması ve vergi toplama işinin devlet memurlarınca yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

Fuat Paşa da bu dönem hazırladığı raporda buna benzer tespitler yapmış ve gerekli önlemlerin alınması hususunda önerilerde bulunmuştur.¹⁹³ 1 Ocak 1862 tarihinde bir düzenleme yapılarak yabancı tüccarın tuz, barut, tütün ve tütün mamullerini getirmesi yasaklanmıştır.¹⁹⁴ Bu belge ile tütün idaresinin nasıl olacağını Gümrük Emanetince hazırlanması istenmiştir. Yapılan yeni düzenlemeler ile tütün vergisinden daha fazla gelir elde edilmeye çalışılmıştır.

Hazırlanan raporlardan 26 Kasım 1871 tarihli bir arz tezkiresinde, duhân gelirlerinin önceki senelere oranla azaldığı ve senelik 70-80 bin keseye düştüğü, gelirin arttırılması hususunda bazı tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir. Bunun Avrupa'da uygulamasının reji (yed-i vahid)* usulüyle yapıldığı ve devletlerin tütünden yüksek gelirler elde ettiklerini; bu yöntemin Osmanlı'da da uygulanması halinde tütün gelirinin senelik 100 bin keseye çıkabileceği ifade edilmiştir.¹⁹⁵ Bunun devamında bu tekeli almak isteyen birçok şirkete devlet bazı nedenlerden dolayı güvenmeyip, kendisi bir devlet inhisarı kurma kararı almıştır.

Tütün kaçakçılığını önlemek konusunda devletin kolluk gücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Devlet inhisar idaresine inzibati yetki verilmesi ve yabancı tüccarların

* Yed-i vahid: İnhisar, tekel usulü demektir. Mahsulün devlet tarafından satın alınması ve daha sonra yine devlet tarafından satılması anlamına gelir. Osmanlı devletinde zaruri ihtiyaç maddesi sayılan ürünlerin üretim yerinden satıldığı yere kadar devlet denetiminde olması uygulamasına denir. Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, 1.Baskı, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, Ekim 2011, s. 728.

¹⁹² Doğruel, s. 39.

¹⁹³ Doğruel, s. 41.

¹⁹⁴ BOA, İrade Meclis-i Mahsus, No:1045, Selh-i Cemaziyelahir 1278 (1 Ocak 1862) tarihli arz tezkiresi.

¹⁹⁵ Dıġıroġlu, s. 24.

tütün alımı hususuna uygun nizamnameler hazırlanmaya başlanarak inhisar idaresi kurulmuştur.¹⁹⁶

Yapılan birçok düzenlemeye rağmen, İmparatorluk coğrafyasının ölçeğine kıyasla tütün inhisarının getirdiği vergi miktarı yine de düşük kalmıştır. Geliri arttırıcı çalışmalar devam etmiş, başlangıçta tütünün sınırlı bir bölgede inhisar altına alınması ve bunda başarı sağlanması halinde ekim alanının genişletilebileceği kararı alınmıştır.

Tütünün inhisar altına alınmasıyla ortaya çıkan imtiyaza 1872 yılında iki Galata Bankeri Hristaki Efendi ve Mösyö Zarifi talip olmuştur.¹⁹⁷ İki girişimcinin başvuruları Encümen-i Mahsus-ı Vükelada görüşülerek ilgili anlaşma metni okunmuştur. Buna göre,¹⁹⁸ Hristaki Efendi ve Mösyö Zarifi, İstanbul (Dersaadet), Galata, Üsküdar, Boğaziçi, Adalar ve bunlara karayoluyla üçer saatlik mesafede bulunan yerlere *reji kaidesine* uygun olarak yıllık 400.000 bin altın karşılığında kendilerine beş yıl süreyle tütün alış ve satış tekelinin verilmesi talep ediliyordu.

Hristaki Efendi ve Mösyö Zarifi ile 12 Mart 1872 yılında yapılan anlaşma, padişahın onayladığı yetki devri ve on sekiz maddelik bir metinden oluşmaktaydı. Anlaşmanın detayına bakıldığında, işe başlanan ilk altı ay içerisinde gelebilecek daha yüksek bir fiyat teklifinde, mağdur edilmeyecekleri bir miktar tazminat karşılığında anlaşmanın feshedilebileceği belirtiliyordu. Burada yapılacak olan idare değişikliğinde devlet 80.000 kese altın yeni bir gelir elde etmeyi hedefliyordu.¹⁹⁹

Devletin 1862 tarihli ithalatı yasaklayan nizamnamesine uygun olarak, imtiyazlı bölgede de bu yasak geçerli olacaktı. Sarma sigara ve ağız tütünü (çiğneme tütünü) ithalatı yapılması halinde %75 gümrük vergisi ödenerek istenilen yerde satışı yapılabilecekti. Bu verginin geliri, kıyyede 8 kuruş devlete, geri kalanı imtiyaz sahibine

¹⁹⁶ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No: 1726, 15 Ramazan 1288 (27 Kasım 1871).

¹⁹⁷ Doğruel, s. 47.

¹⁹⁸ Münir Aktepe (hızl.), **Vak'a-Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi**, C.14, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, ss. 14-15; Doğruel, s. 47. *Reji kaidesi* ile kastedilen vekillikle yönetmektir. *Régie simple* ya da *directe* tanımı altındaki yönetimlerde hizmet devletin memurları tarafından verilmektedir. (PTT bu tür bir idare biçimidir.) *Régie intéressée* ise, yönetimin ya da bir başka deyişle hükümetin kontrolünde hizmetin özel bir şirket tarafından verilmesidir. Nitekim daha sonraki dönemlerde Fransızlar tarafından kurulan şirketin adı, *Régie Cointéressée des Tabacs de L'Empire Ottoman*, ikinci türe girmektedir.

¹⁹⁹ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No: 1755, 2 Muharrem 1289 (12 Mart 1872).

ait olacaktı. İran'dan ithal edilmesi yasak olan tömbekinin* imtiyaz sahiplerince doğrudan veya dolaylı olarak getirilmesi de yasaklanmıştır.²⁰⁰

Devlet, inhisarı mümkün mertebe desteklemekte ve kaçakçılık konusunda da yardım sözü vermektedir. Ancak tütüncü esnafının şikâyetleri, diğer rakip sermayedarların anti propagandası, basında inhisar karşıtı çıkan yazılar ve kısa vadede kâr beklentisinin yanlış olduğunu anlayan Mösyö Zarifi ve Hristaki Efendi şirketi kapatmaya karar vermişlerdir.²⁰¹ Uygulama kısmında ortaya çıkan pastadan pay alma rekabeti, tütün gelirlerinin ne kadar büyük bir potansiyel teşkil ettiğinin kanıtıdır.

İmtiyaz bu uygulamalara ilişkin problemler nedeniyle yedi ay sonra 13 Ekim 1872 tarihinde, Şirket sahiplerinin hükümete vermiş oldukları tutarın iadesi, ellerindeki tütünün hükümetçe satın alınması ve kendilerinden hiçbir zarar ziyanın talep edilmemesi karşılığında feshedilmiştir.²⁰² Böylelikle devletin büyük bir gelir beklediği inhisar projesi ve daha düzenli bir vergilendirme sistemi kurma çabası kısa vadede sonuç vermemiştir.

3.2.3. Duhânda Devlet İnhisarı Dönemi (1873-1879)

Mösyö Zarifi ve Hristaki Efendi ile girişilen ilk özel inhisar denemesi beklenen sonucu vermediğinden Tütün İnhisar İdaresi, 1879 tarihli Rûsum-ı Sitte Kararnamesi'nin çıkışına kadar Rûsumat Emanetine devredilerek devletin idaresinde kalmıştır.²⁰³

Devlet, imtiyaz sonrası işi sıkı tutarak, edindiği tecrübeler doğrultusunda bazı önlemler almıştır. Bunun için inhisarın başında güçlü bir yönetim kurmak adına Tophane-i Amire'nin eski muhasebecisi Tahir Efendi 7.500 kuruş maaşla göreve

* Tömbeki: Meşin gibi sert, kaba yapraklı, güçlükle yanan ve Ortadoğu'da nargile içenler tarafından kullanılan bir İran tütününü olarak tanımlanmaktadır. Doğruel, s. 213.

²⁰⁰ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No:1755, Lef. 2, 10 Şaban 1289 (13 Ekim 1872); Doğruel, s. 48.

²⁰¹ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No:1815, 10 Şaban 1289 (13 Ekim 1872); Doğruel, s. 50; Haydar Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme**, İstanbul: Creative Yayıncılık, 1999, s. 106. Babı-ali basını hükümet lehine, Beyoğlu basını da Bankerler lehine yayınlar yapmaktaydı.

²⁰² BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No:1815, 9 Şaban 1289 (12 Ekim 1872) tarihli arz tezkiresi, 10 Şaban 1289 (13 Ekim 1872) tarihli padişah iradesiyle imtiyaz feshedilmiştir.

²⁰³ Doğruel, s. 51. 1861 tarihinde *İstanbul Emtia Gümrüğü'nün* adı *Rûsumat Emaneti* olarak değiştirilmiştir. BOA belgelerinde, Tütün İnhisar İdaresi yerine *Duhan Rejisi*, *Duhan İdaresi*, *Dersaadet Duhan İdaresi*, *İdare-i İnhisariyeyi Duhan* gibi isimler de kullanılmaktadır.

getirilmiştir.²⁰⁴ Tütün kaçakçılığına karşı yeni memur alımları ve bunlara yapılacak ödemeler ile ilgili düzenlemelerin yapılmasına yönelik çalışmalara başlanmıştır.²⁰⁵

Yeni idare aldığı satış tekeli ile; ambarlar, tefrikhane, kıymhane ve mamul ambarından oluşan dört müdürlük halinde ve işletmecilik yönünü de düzenlemek üzere Avrupa'dan birkaç eksper getirerek örgütlenmiştir.²⁰⁶

Tekel idaresi, tütün işleme işini de üstlenmiş, İstanbul ve çevresindeki bütün tütün işleme şirketlerini kapatmış, hatta bunlara ait alet ve gereçler polisin de yardımıyla toplattırılmıştır. Bu aletleri herhangi bir yerde bulunduranlar ile kaçak tütün sahiplerinden 100 altına kadar para cezaları alınmaya başlanmıştır.²⁰⁷ Mevcut düzenlemeler sonrası piyasa hâkimiyeti yavaş yavaş devlet inhisarının eline geçmiştir.

Tütün idaresi karşılaştığı sorunları çözmek adına bazı önlemler almıştır. Rüşumat Emaneti tarafından 1 Temmuz 1873 (15 Cemâziyelevvel 1290) tarihinde tütüncü esnafının yolsuzluklarını engellemek için yayınladığı bir *ceza muameleleri varakasında*,²⁰⁸ tütüncü esnafı, kaçak tütün bulundurmakla, tütün cinslerini birbirine karıştırmakla, tütünün ağır gelmesi için bazı hileler yapmakla, ayarsız terazi kullanmakla ve terazinin altına kâğıt yapıştırmakla suçlanmıştır.

Bu suçları işleyenler için para cezaları ve tütüne el koyma gibi yaptırımlar Şura-yı Devlet tarafından da kabul edilmiştir.²⁰⁹ Tütüncü esnafından bir ay dolmadan bu karara itirazlar gelmiştir. Bunun üzerine, varakanın içerdiği maddeler onaylanmakla beraber dükkânına kaçak tütün sokan, saklayan, başkalarına satan ve tütünlerini birbirine karıştırarak satan tütüncülerden, her kıyye için alınacak beşer altın para cezasının ağır olması nedeniyle üçer altına indirilmesine karar verilmiştir.²¹⁰ Burada dikkati çeken temel husus, esnafın kaçak tütünden de ek bir gelir sağladığı gerçeğinin ortaya çıkmasıdır.

²⁰⁴ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No:1836, 9 Ramazan 1289 (10 Kasım 1872).

²⁰⁵ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No:1862, 11 Şevval 1289 (12 Aralık 1872).

²⁰⁶ Kazgan, s. 107.

²⁰⁷ Kazgan, s. 107.

²⁰⁸ BOA, İrade-i Şura-yı Devlet, No:1280, Lef.2, 15 Cemâziyelevvel 1290 (11 Temmuz 1873); Doğruel, s. 53; Dıgiroğlu, s. 27.

²⁰⁹ BOA, İrade-i Şura-yı Devlet, No:1280, Lef.1, 15 Cemâziyelevvel 1290 (11 Temmuz 1873).

²¹⁰ BOA, İrade-i Şura-yı Devlet, No:1280, 22 Cemâziyelevvel 1290(18 Temmuz 1873); Doğruel, s. 52; Dıgiroğlu, s. 27.

İdarenin tütün alım süreçlerine dışarıdan yapılan müdahaleler nedeniyle, ilk yıl ancak 40.000 altınlık çok düşük bir gelir elde edilebilmiştir. Bu gelirin düşük olma sebeplerinden bir tanesi de Hristaki ve Zarifi'nin sözcülüğünü yapan Beyoğlu basınının hükümet aleyhine yaptıkları yayınlar olmuştur.²¹¹ Yerleşik tütüncü esnafının ve tütün tüccar ilişkilerinin dönüştürülmesi, buna benzer müdahaleler ile engellenmekteydi.

Feshedilen özel idare girişiminden geriye kalan işlemler hemen bitirilememiştir. Devletin ödeyeceği tazminat ve idarenin elindeki tütünün satışı beş maddelik bir metne bağlanmıştır.²¹² Kapatılan idarede bulunan 16.000 kıyye tütünün değerlendirilmesi meselesi altı yıl sonra bile hala bir çözüme kavuşturulamamıştır. Nitekim Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nin kararıyla Rüsumat Emaneti'ne tütünün toptan satışından çok, parça parça satışının uygun olacağı belirtilmiştir.²¹³

Devlet inhisarının uygulamaya çalıştığı politikalar ve çözüm arayışları istenilen sonuçları vermemiştir. Gelirin beklenen düzeyin altında kalmasından sonra Kâni Paşa'nın Rüsumat İdaresinin başına getirilmesiyle bu tekel idaresi lağvedilmiş ve o zamana kadar İstanbul ve civarı dışında kalan bölgelerdeki tütün için uygulanan Bandrol Usulünün İstanbul'da da geçerli olması kararlaştırılmıştır.²¹⁴

3.2.4. Bandrol Dönemi – 1874 Duhân Nizamnamesi

Devlet inhisarı çeşitli tedbirler alıp, tütün ile ilgili idari sorunlarını çözmeye çalışırken, aynı zamanda daha sistemli bir tütün idaresi yapısı ve gelir arttırıcı çalışmalarda yapmaktaydı. Buna istinaden tüm yurdu kapsayacak şekilde, sekiz bölüm ve doksan dört maddeden oluşan *Duhân Resmi Hakkında Nizamname* adında Mart 1874 tarihinden itibaren geçerli olacak çok geniş bir kanun hazırlanmıştır.²¹⁵

Hazırlanan bu kanuna kadar, devletin tütünden kazanımı sadece tütün ekimi ve ihracatından geliyordu. Çıkarılan Duhân Nizamnamesinin getirdiği yenilikler, bu gelirlere ek olarak iç tüketimden de gelir sağlamaktı. Kanun, tütünün üretim süreci,

²¹¹ Kazgan, s. 107. Zira Hristaki ve Zarifi kendi mukavelelerinin yürümemesini, hükümetin bir takım kimselere gelir sağlamak için bu işi üzerine almak niyetini sebep olarak göstermişlerdir.

²¹² BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No:1815, Lef.1, 10 Şaban 1289 (13 Ekim 1872).

²¹³ BOA, İrade-i Şura-yı Devlet, No:1968, 30 Rebülevvel 1295 (3 Nisan 1878); Doğruel, s. 51.

²¹⁴ Kazgan, s. 107.

²¹⁵ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No:2048, 10 Cemâziyelevvel 1290 (6 Temmuz 1873). Bu nizamname 1873 yılında hazırlanmasına rağmen, uygulamanın başlanacağı tarih Mart 1874'den itibaren dir.

üretici ile tüccar arasındaki ilişki, fabrikasyon, tütünün perakende satış ve ihracatını, kurallar çerçevesinde bütün imparatorluk sınırları içerisinde serbest bırakılmaktaydı.²¹⁶ Tütün ziraatı belli bir standartta bağlanarak gelir getirici özelliğinden daha fazla faydalanılma gayretine gidilmiştir.

Uygulama ile beraber devletin kontrolünde olan sigara imalathaneleri sınıflandırılarak, bunların sahiplerinden sınıflarına göre *sarfıyat resmi* adıyla bir vergi alınmaya başlanarak satış fiyatları kontrol altına alınmıştır. Bütün mamullere devletin bastığı ve Rüşumat İdaresi'nden para ile alınan *bandrol* adındaki kağıtlar yapıştırılarak satışlar gerçekleşecekti. Bu kanunla, bandrolsüz mamuller kaçak sayılarak, yeni bir denetim ağı ile daha düzenli bir gelir sistematığı kurulmaya çalışılmıştır.²¹⁷

Bandrol sistemiyle beraber Avrupa'da uygulanan tütün üzerindeki devlet tekeli Osmanlı İmparatorluğu'nda da başlamış oluyordu.²¹⁸ Bundan sonra tütünün idaresinde geçilen yeni sisteme *bandrol usulü ile idare* de denilmiştir.²¹⁹ Temel amaç kanunun uygulanmasıyla hazinenin gelirlerini arttırmaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapan yabancı tüccarlar, bu kanunun değişik maddelerine itiraz edip, şikâyetlerde bulunmuşlardır. Bu yeni nizamnamenin bazı maddeleri, daha önce yabancı ülkeler ile yapılan dış ticaret anlaşmalarına aykırıydı. Hatta yapılan bu düzenlemeler verilen ayrıcalıkların iptali şeklinde de yorumlanıyordu.²²⁰

Yabancı tüccarlar şikâyetlerini sefaretler vasıtasıyla yapıyorlardı. Gelen yoğun itirazlar üzerine 3 Nisan 1875 tarihinde, kanun yeniden gözden geçirilerek Rüşumat Emanetinde kurulan bir komisyonun yaptığı çalışmalar neticesinde gerekli görülen değişiklikler yapılmıştır.²²¹ Yapılan bu kanuni düzenlemeyle tütün her aşamada vergiye tabi kılınmaya çalışılıyordu.

²¹⁶ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No:2048, Lef.2, 10 Cemâziyelevvel 1290 (6 Temmuz 1873); Doğruel, ss. 52-53; Kazgan, s. 107.

²¹⁷ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No:2048, Lef.2, 10 Cemâziyelevvel 1290 (6 Temmuz 1873); Dıġıroġlu, s. 27.

²¹⁸ Yılmaz, *Tütün*, s. 3.

²¹⁹ Doğruel, s. 53.

²²⁰ Doğruel, s. 53.

²²¹ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No:2241, 26 Safer 1292 (3 Nisan 1875) tarihli arz tezkeresi, 27 Safer 1292 (4 Nisan 1875) tarihli padişah iradesi; Bölümlerin detayı için bkz. Doğruel, ss. 52-57.

Bandrol usulüne göre, tütün kıyma ve her nevi tütün ürünü imali için açılacak olan fabrika sayısı ve yeri Rüsumat Emaneti tarafından saptanmaktaydı. Bunun dışında fabrika kurmak yasaklanarak, bu fabrikalar memurlarca devamlı teftiş edilirdi. Bandrol sarfiyatına belli kotalar konularak üretim teşvik edilmeye çalışılmıştır. İdare bandrol sarfiyatının parasal değerine bir alt sınır koymuştur. Buna göre, birinci sınıf fabrikalar yılda en az 120.000 kuruş, ikinci sınıf fabrikalar 80.000 kuruş, üçüncü sınıf fabrikalar 50.000 kuruş bandrol sarf etmek taahhüdü altına girmiş oluyordular. 1883 yılında bu statüye dâhil fabrika sayısı 924'e yükselmiştir.²²²

Bandrol usulü uygulaması, 1878 yılının sonunda Rus savaşında Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi ve sonrasında Rusya'ya savaş tazminatı ödemek zorunda kalmasıyla sona ermiştir.²²³

3.2.5. Rüsüm-ı Sitte İdaresi (1879)

Osmanlı Devlet'in de Reji İdaresinin kuruluş süreci, mali sıkıntılarının olduğu bu dönemde yaşanan gelişmeler ile yakından ilişkilidir. İktisadi ve mali altyapıdaki sorunlar ile savaşların yarattığı finansman ihtiyacı nedeniyle, Osmanlı'nın gelirlerini karşılık göstererek borçlanma yönetimini sürdürdüğü görülmektedir.

Osmanlı-Rus savaşında, Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası, Hükümeti avanslar ve kısa vadeli krediler ile finanse etmeye devam etmiş ve hatta ödenecek savaş tazminatı konusunda Osmanlı'yı yabancılara mahkûm etmeyeceklerini açıkça ifade etmişlerdir.²²⁴ Bu açık desteğe karşılık, 1879 yılında Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri tarafından Hükümet'e bir teklif sunulmuştur. Teklifin içeriğinde, Osmanlı Devleti'nin bazı gelir kalemlerinin 1879-1880 yıllarındaki senelik geliri dikkate alınarak bunlara kiralanmasıydı.²²⁵ Osmanlı Hükümeti, savaş zamanı kendilerine Avrupa devletlerinin vermediği finansman desteğini verdikleri için, Osmanlı Bankası ve Galata Bankerlerinin bu teklifini kabul etmişlerdir.

²²² Kazgan, s. 108.

²²³ Kazgan, s. 109.

²²⁴ Mehmet Hakan Sağlam, **Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsüm-ı Sitte'den Düyûn-ı Umûmiyye'ye**, 1.Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Şubat 2007, s. 50.

²²⁵ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsüm-ı Sitte'den Düyûn-ı Umûmiyye'ye*, s. 51.

Buna istinaden 22 Kasım 1879'da yapılan anlaşmaya göre, Rûsûm-ı Sitte İdaresi adıyla bir şirket kurulacak ve bu İdare'ye altı gelir kalemi tahsis edilecektir. Sözleşmede:²²⁶ Damga resmi, Müskirattan (içki) alınan bir tür ruhsatiyye resmi(gümrük resmi hariç), İstanbul ve civarındaki balık resmi, İstanbul ve civarı ile Edirne, Samsun ve Bursa ipek öşrü (yine gümrük resmi hariç), bu dört gelir on senelik bir iltizam (toplanması) usulüne göre verilmiştir. Diğer gelir kalemleri ise, tuz, tömbeki ve tütün inhisar gelirleridir (bunların öşürleri hariç).

Bu anlaşma çerçevesinde, Rûsûm-ı Sitte İdare'si hiçbir teminat ve sorumluluk altına girmeden bu gelirleri devlet adına idare edecek ve yıllık borç miktarı olan 1.100.000 lirayı ödedikten sonra geriye kalan para ile de dış borçları ödeyecekti.²²⁷

Rûsum-ı Sitte İdaresi, 13 Ocak 1880 tarihinden itibaren fiilen faaliyetine başlamıştır. Ancak, devlet borcunu on yıldan önce öderse veya daha iyi bir ödeme planı sunarsa, altı gelir kaynağını kiralayan Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri ile yapılan bu sözleşme feshedilebilecekti.²²⁸

Alacaklılar, Rûsum-ı Sitte İdaresi'nin başına Romanya maliyesini düzelterek büyük başarı gösteren R. Hamilton Lang'ı getirmişlerdir. Lang, sistemli ve planlı bir örgütlenmeyle 5.714 çalışandan oluşan İdare'yi, daha önceden var olan suistimalleri ve kaçakçılık mevzularını da kontrol altına alarak ilk yılında büyük başarılar sağlamıştır.²²⁹

Rûsum-ı Sitte İdaresi'nin kurulması başlangıçta, devlete ait gelirlerin kontrolünün devlet dışı bir kuruma teslim edilmesinin yarattığı tedirginlik, birinci yılın sonunda elde edilen başarı ile yerini karşılıklı güvene bırakmıştır. Bu idarenin oluşturulmasında gösterilen titizlik, Düyün-ı Umumiye'nin kuruluşuna ve Muharrem Kararnamesine esas teşkil etmiştir.

²²⁶ Doğruel, s. 62; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rûsum-ı Sitte'den Düyün-ı Umûmiyye'ye*, s. 51; Kazgan, s. 109. Rûsûm-ı Sitte Sözleşmesinin maddeleri için bkz. Sağlam, Ek 1, ss.189-194.

²²⁷ Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, "Düyün-ı Umumiye", **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C.10, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, ss. 58-62.

²²⁸ Dıġıroġlu, s. 29; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rûsum-ı Sitte'den Düyün-ı Umûmiyye'ye*, ss. 52-55. Sözleşmedeki Kiracılar: Osmanlı Bankası müdürleri H. Forster, Emile Deveaux ve Von Haas ile Galata Bankerlerinden Georges Zarifi, Salomon Fernandez, Bernard Tubini, Eustache Eugenidi, Theodore Mavrokordato, A. Vlasto, A.Barker, Paul Stefanovich Schilizzi, Leonadis Zarifi, Georges Coronio, Ulysse Negroponti ve Z. Stefanoviç idi.

²²⁹ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rûsum-ı Sitte'den Düyün-ı Umûmiyye'ye*, s. 54.

3.2.6. D y n-ı Um miye İdaresi (1881)

Osmanlı Devleti 1876 yılında dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmesinden sonra Osmanlı Hükümeti ile Avrupalı alacaklıların temsilcileri arasında başlayan; ancak 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle kesintiye uğrayan dış borçların yeniden yapılandırılması ve miktarlarının indirilmesi ile ilgili görüşmeler, 28 Muharrem 1299/20 Aralık 1881 tarihinde imzalanan bir antlaşmayla sonuçlanmıştır.²³⁰

Avrupa devletlerinin alacak miktarı, Galata Bankerlerinden daha fazla olduğundan R sum-ı Sitte İdaresi'nin bu performansı onlarında dikkatini çekmiştir. Osmanlı Devleti de Avrupa'nın hem sürekli Şikâyet ve protestolarından kurtulmak istiyor; hem de Avrupa mali piyasalarının kapılarının Osmanlı'ya tekrar açılarak alternatif finans kaynaklarına ulaşmak istiyordu.²³¹

Hükümet, 23 Ekim 1880 tarihinde kendi elçiliklerine bir yazı göndererek, yabancı devletleri alacakları anapara ve faiz ödemelerinin tekrardan yapılması için görüşmelere davet etmiştir. Yeni bir idarenin kurularak, R sum-ı Sitte İdaresi'nin yerini alacağı, Galata Bankerlerine tahsis edilen gelir kaynaklarına ek olarak, Bulgaristan, Kıbrıs ve Doğu Rumeli'nin gelirlerinin de yeni idareye bırakılacağı belirtiliyordu.²³² Hükümet bu işlemleri bir *banka* atısı altında yapmak istiyordu.

Avrupalı alacaklıların temsilcileri ve hükümet adına Şura-yı Devlet Reisi Server Paşa'nın başkanlığındaki komisyon tarafından yürütülen görüşmeler sonucunda 20 Aralık 1881/28 Muharrem 1299 tarihinde bir kararnameyle R sum-ı Sitte İdaresi'nin gelirleri ve ek birçok gelir daha *Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne*²³³ veya dünya finans piyasasında *La Dette Ottomane* adıyla bilinen idareye devredilmiştir.²³⁴

²³⁰ Pamuk, ss. 231-232.

²³¹ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, R sum-ı Sitte'den D y n-ı Um miye'ye*, s. 62.

²³² Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, R sum-ı Sitte'den D y n-ı Um miye'ye*, ss. 62-63.

²³³ Vedat Eldem, ss. 182-199.

²³⁴ Kazgan, s. 110.

Rüsum-ı Sitte idarecilerinin bu birleşme işlemini onaylamaları, 19. yüzyıl ölçeğinde başarıyla gerçekleşmiş bir şirket evliliği ve özelleştirme işlemi olarak değerlendirilebilir.²³⁵

Düyun-ı Umumiye İdaresi (Genel Borçlar İdaresi) kuruluş amacı, Avrupalı alacaklılarının Osmanlı gelirlerinin denetimi üzerine idi. Borç yönetimini organize eden yedi kişilik bir konsey oluşturulmuştur. Bu konsey, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan gibi alacaklı ülkelerin beş temsilcisi ve Osmanlı Bankası ile Galata Bankerlerinin iki temsilcisinden oluşmaktaydı.²³⁶ Konseyin görevi, vergileri toplamak, anapara ve faizlerin ödenmesini sağlamaktı.

Rüsum-ı Sitte İdaresi'nin mirasını devralan Düyun-ı Umumiye çok daha fazla kurumsallaşmış bir hale gelmiştir. Bu idare sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, tüm Avrupa'ya da bir model olabilecek organizasyon ve yönetim şekline sahipti.²³⁷

Çalışanlarına iyi ücretler vererek, dış ülkelerden gelenlere 2.000 sterlin, İstanbul'da oturanlara 1.200 sterlin gibi dönemin şartlarında oldukça yüksek maaşlar verilecek ve bütün üyeler Osmanlı hizmetinde çalışan birer memur statüsünde sayılacaktır.²³⁸ Geniş İmparatorluk topraklarının sahip olduğu ulaşım sorunu ve yetersiz altyapısına rağmen, daha kurumsal bir yapı oluşturma gayreti gösterilmiştir.

Karşılıklı menfaat ağı çerçevesinde, Osmanlı'nın iç düzeninin bozulmaması ve yabancı işgalini engelleyecek güçlü bir ekonomik yapı gerekmektedir. İdare'nin üyeleri bunu destekleyen politikalardan demiryolu yatırımlarına doğrudan destek veriyorlardı.²³⁹ İdare, sadece vergi tahsilatları ile ilgilenmemiş, balıkçılık ve ipekböcekçiliğinin geliştirilmesi, tuz üretiminin artırılması konularında Hindistan'a kadar uzanan ihracat gibi çabaları da var olmuştur.²⁴⁰

²³⁵ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsum-ı Sitte'den Düyün-ı Umûmiyye'ye*, s. 102.

²³⁶ Doğruel, s. 63; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsum-ı Sitte'den Düyün-ı Umûmiyye'ye*, s. 115.

²³⁷ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsum-ı Sitte'den Düyün-ı Umûmiyye'ye*, s. 116.

²³⁸ Küçük-Ertüzün, s. 60.

²³⁹ Geyikdağı, s. 83.

²⁴⁰ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsum-ı Sitte'den Düyün-ı Umûmiyye'ye*, s. 116.

İmparatorluğun geniş coğrafyasında bulunan ürünlerden maksimum verim elde etmek ve yerinden kontrolü sağlamak için, birçok merkezde müdürlükler açmıştır.²⁴¹ İdare, çalışma ilkelerini ve sürdürdüğü faaliyetleri anlatan “Osmanlı Borç Yönetimi (Düyun-ı Umumiyye) 1879-1891”²⁴² isimli dört ciltlik eserinde uygulanacak yöntemler ile ilgili kapsamlı ve işlevsel kararların alındığı görülebilmektedir.

İncelenen kaynakların birçoğunun ortak tespitine göre, Düyun-ı Umumiye İdaresi, 1854-1874 tarihleri arasında yapılan plansız ve programsız aşırı borçlanmanın sonucunda doğarak, devlet içinde devlet mahiyetinde bir rol oynamıştır. Alacaklı devletlerinin temsilcilerinden oluşan bir yönetim kurulu tarafından idare edilen bu kurum, Avrupalı alacaklıların İmparatorluk içindeki temsilcileri gibi davranmasıyla Osmanlı Maliye Nezareti ile beraber ülkede ikili bir mali yapının görünmesine neden olmuştur.

Bunun yanında İdare'nin iktisadi yapıyı bir raya oturttuğu da gözlemlenmiştir. Bu kurumdan önce alınan borçlar daha çok gösterişe ve ihtişama yönelik saray, köşk ve konakların yapımında kullanılmışken, kurum sonrası borçlanmada kaynaklar daha rantabl kullanılarak altyapı yatırımlarına aktarılmıştır.²⁴³

3.2.7. Reji İdaresi/Şirketi (1883-1914)

Devlet, tütün ziraatına 1691 yılında nısıf vergisi koyduktan sonra kaçakçılık olgusu ortaya çıkmıştır. Büyük şehirlerin iaşesinin karşılanmasına yönelik yaklaşımlardan kaynaklı uygulanan bu vergi halka ağır gelmiş, tütünün bileşenleri farklı yollara başvurmaya başlamıştır. Bunu önlemek için devlet, tütün ziraatine konan nısıf vergisini kaldırıp, dönüm başına düşük oranlı maktu bir vergi koyarak gümrük ağını genişletmiş ve bu yolla ticaretteki kaçakçılığı önlemeye çalışmıştır. Tütün hangi kaza dâhilinde üretilmişse o kazada bulunan gümrükte vergilendirilmek zorundaydı. Bir mukataa dâhilinde üretilen tütünün başka bir mukataa dâhilinde bulunan gümrüğe

²⁴¹ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüşum-ı Sitte'den Düyün-ı Umûmiyye'ye*, ss. 116-117. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Adana, Halep, Edime, Ankara, Bağdat, Beyrut, Bursa, İstanbul, Girit, Dıraç, Erzurum, Konya, Midilli, Manastır, Musul, Foça, Selanik, Samos, Siirt, Sivas, İzmir, Trabzon ve Yemen'de müdürlükleri bulunuyordu.

²⁴² Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüşum-ı Sitte'den Düyün-ı Umûmiyye'ye*, ss. 117-131. Detay için bkz. Mehmet Hakan Sağlam, “**Osmanlı Borçlar İdaresi – Düyun-ı Umumiyye 1879-1891**” Takım I-Cilt I, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

²⁴³ Küçük-Ertüzün, s. 62.

götürülerek vergilendirilmesi yasaklanıyordu.²⁴⁴ Bu uygulama ile kaçakçılığın önüne geçilmeye çalışılıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mali ve iktisadi yapısının önemli bir değişim ve dönüşüm geçirdiği 19. yüzyıl ikinci yarısı mali bağımlılık²⁴⁵ döneminde, finansman ihtiyacını karşılayabilmek için bazı tavizler verilmiştir. Muharrem kararnamesi sonrası Düyun-ı Umumiye'ye bırakılan en kayda değer kaynaklar tuz ve tütün gelirleriydi. Kararnameye göre İdare, tuz ve tütün inhisarları üzerinde üretimi arttırıcı önlemler ve bunun için değişiklik yapma tasarrufuna haizdi. 9. madde tütün rejisinin kurulmasına yönelik gerekli açıklamaları içeriyordu.

Rüsüm-ı Sitte'nin işletmecilik başarısı tütüne yatırımın cazibesini de arttırmıştı. Tütünde hem çeşit, hem de ölçü bakımından hile yapılmaya çok müsait olmasına rağmen 1880 yılında net kâr 643.357 Lira olmuştur.²⁴⁶ Bu rakam daha sonraları imtiyaz başvurusunda bulunanlar için emsal teşkil etmiştir.

İstanbul bankerlerinden M. Leonidas Baltazzi, tütün üretim ve satışı imtiyazını almak için hükümete başvurmuştur. Server Paşa başkanlığındaki komisyon, Osmanlı tütünlerinin Reji Şirketi şeklinde işletilmesine yönelik teklifleri olumlu bulmasına rağmen, Düyun-ı Umumiye İdaresi, Baltazzi'nin alacaklılar arasında olmadığını gerekçe göstererek teklifini reddetmiştir.²⁴⁷

Reji Şirketinin kurulmasına dönük çalışmalar devam ederek, yeni teklifler değerlendirilmeye alınmıştır. Gerçekleşen oturumlarda yapılan tekliflerden, Fransız vekillerin yaptığı Osmanlı Devleti ile alacaklılar arasında kâr bölüşümüne dayalı teklif kabul edilmiştir.²⁴⁸

Resmi adı, "Société de la Régie Co-interéssee des Tabacs de l'Empire Ottoman" (Memalik-i Mahruse-i Şahane Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi)

²⁴⁴ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 136.

²⁴⁵ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsüm-ı Sitte'den Düyûn-ı Umûmiyye'ye*, s. 101.

²⁴⁶ Charles Morawitz, "Tütün İnhisarı", **Türkiye Maliyesi**, Maliye Tetkik Kurulu (drl.), Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No:1978-188, 1978, s. 227.

²⁴⁷ Morawitz, s. 227; Kazgan, s. 111.

²⁴⁸ Morawitz, s. 228.

olan bu anonim şirketin ortakları: Viyana'dan Credit Anstalt ve grubu, Berlin'den Banker Bleichroeder ve grubu ile Osmanlı Bankası ve Ortaklarından oluşmaktaydı.²⁴⁹

Reji İdaresinin kuruluşu;²⁵⁰ Düyun-ı Umumiye Nizamnamesinin 9. maddesi hükmünce tesisi kararlaştırılmış olan Duhân Rejisinin idaresine talip olan Osmanlı Bankası ile ortaklarına, komisyon mahsusundan tanzim ve Meclis-i Mahsus'ta tadil olunan şartname lahiyası gereğince otuz sene müddetle imtiyaz verilmesine karar verilmiştir. Padişah'ın 14 Mayıs 1883 tarihli irade-i seniyyesiyle imtiyaz onaylanmıştır.

Osmanlı Devleti, Düyun-ı Umumiye ve Reji Şirketi arasında yapılan istişareler sonunda 29 maddelik bir şirket sözleşmesi kabul edilmiştir.²⁵¹ Bahsedilen şirketin resmen tanınması için imtiyaz hakkını onaylayan fermanın yayınlamasından en geç altı ay içerisinde kurulması gerekmektedir. Aynı zamanda dokuz ay içerisinde İstanbul ve diğer tüm üretim-tüketim alanlarında faaliyete geçmiş olmalıydı. Şirketin işleyiş yeri İstanbul olacak, faaliyetleri Osmanlı yasalarına tabi olacak ve yönetim kurulu İstanbul'da toplanan on kişiden oluşacaktı.²⁵²

Reji Şirketi, ülke genelinde vergi alma hakkına sahip olmasının yanında, şube açma ve tütün kaçakçılığını engellemek adına memur atayabilme yetkilerine sahip olduğu da şartnamede yer almaktaydı. Tütün ihracat işlemleri ise serbest olmasına karşın, ihraç edilen tütünler de Reji ambarlarına girmek zorundaydı.²⁵³ Hükümet ise, kaçakçılığın menî ve ceza ile müeyyidelerin uygulanması konusunda Rejiye destek vermek taahhüdünde bulunmuştur.

Osmanlı Devleti, 17. yüzyıl sonundan itibaren tütünün vergilendirilmesiyle başlanan kaçakçılık mevzusuna karşı, hazine gelirlerinin düşmesini istememesinden kaynaklı esnek bir politika gütmüştür. Çiftçi iaşesinin ve tütün rekoltesinin düşmesi gibi kaygılar, Osmanlı'nın kaçakçılığa göz yummasına neden olmuştur. Bu uygulama, gelecekte tütün mefhumunun bütün bileşenlerini (çiftçi, kolcu, kaçakçı, komisyoncu, tüccar...) ilgilendiren bir hal almıştır.

²⁴⁹ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No: 3367, Lef.32,34,35, 7 Recep 1300 (14 Mayıs 1883); Doğruel, s. 65; Morawitz, s. 227.

²⁵⁰ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No: 3367, 7 Recep 1300 (14 Mayıs 1883).

²⁵¹ BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, No: 3367, Lef.2,3,8, 7 Recep 1300 (14 Mayıs 1883).

²⁵² Dıġırođlu, s. 32; Doğruel, s. 65.

²⁵³ Doğruel, ss. 65-67.

Reji Şirketi piyasaya tahvil çıkararak ihtiyacı olan sermayeyi toplama hakkına da sahipti. Şirketin sermayesi, 4.400.000 Osmanlı Lirasından teşekkül olan ve zikredilen payın yarısı ödenmiş bir Osmanlı anonim şirkettir.²⁵⁴ Düyun-ı Umumiye, Osmanlı Hükümeti ve üç banka grubu 1883 yılının Ocak ve Mayıs ayları arasında yaptıkları görüşmeleri tamamladıktan sonra, Reji Şirketi Nisan 1884 tarihinde otuz yıl süreli imtiyazını fiilen kullanmaya başlamıştır.²⁵⁵

Şartnamenin maddeleri incelendiğinde 7. Madde; Şirket, Düyun-ı Umumiye ve Hükümet arasındaki gelir paylaşımını açıklamaktadır. Buna göre, Reji Şirketi Osmanlı Hükümetinin borçlarına karşılık yılda 750.000 Osmanlı Lirasını Düyun-ı Umumiye'ye ödeyecekti. Borçlar bittikten sonra bu miktar doğrudan hükümete aktarılacaktı. Reji yıllık hasılatı bu miktarda toplayamadığı zaman bile bu miktarı ödemek zorundaydı.²⁵⁶

Reji Şirketinin net kârı, hükümet, Düyun-ı Umumiye ve şirket arasında şöyle paylaşılacaktı:

Tablo 6
Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Elde Edilen Gelirler ile İlgililere Ait Hisselerin Miktarını Gösteren Cetvel

Temettuat (Gelir) Osmanlı Lirası	Düyun-ı Umumiye Hissesi %	Hükümet Hissesi %	Reji Hissesi %
1 - 500.000	35	30	35
500.000 - 1.000.000	34	39	27
1.000.000-1.500.000	30	52	18
1.500.000-2.000.000	20	70	10
2.000.000>	15	75	10

Kaynak: BOA, İrade Meclis-i Mahsus, No: 3367.

²⁵⁴ Morawitz, s. 230. Her biri 22 Lira olan 200.000 hisseye bölünmüş, 100.000.000 Frank, 4.000.000.000 İngiliz Lirası değerindedir.

²⁵⁵ Donald Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Sabri Tekay (çev.), Ankara: Yurt Yayınları, 1987, s. 24.

²⁵⁶ Dıġırođlu, s. 33; Doğruel, s. 66.

Şirket net kârı yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere verilen oranlar çerçevesinde paylaştırılacaktır. Muharrem kararnamesinde belirtildiğine göre, söz konusu olan borçların tamamı ödendiğinde Düyun-ı Umumiye'nin payı da Osmanlı hükümetine devrolacaktı.

Üç tarafta yapılan düzenlemeler ile kârlı çıkacaklarını umuyorlardı. Hükümet ilk yıl alacağı %30'luk pay ile büyük bir kazanç elde edeceğine inanıyordu. Diğer tarafta Düyun-ı Umumiye hemen hemen hiçbir risk üstlenmeden, gelir toplanması ile ilgili sorunlara ve yapılacak harcamalara karışmadan, sabit bir gelir güvencesine sahipti. Sonuç itibariyle gelirini artırmak isteyen Reji sağlayacağı kârdan pay alacaktır. Şirket, Osmanlı İmparatorluğu'nda kişi başı tütün tüketimi çok yüksek olduğundan büyük bir kâr beklentisinin içine girmiştir.²⁵⁷

Reji'nin faaliyete başlamış olduğu 1884 yılında Osmanlı'da tütüne dair veriler şunlardı:²⁵⁸ Tütün geliri 737.460 liraydı. Osmanlı'da 10.823 köyde, 140 bin tütün ekicisi olup, 192 bin dönüm arazide tütün tarımı yapılmaktaydı. Yıllık tütün rekoltesi 22 milyon 480 bin kilo idi. Yurtiçi tüketim 19 milyon kilo, ihracat 8 milyon kilo civarındaydı. Ülkede faaliyette bulunan tütün atölyesi 900'ün üzerindediydi. Reji öncesi tütün serbestçe alınıp, satılıp, ihraç edilebiliyordu. Yurtiçinde tüketim amacıyla tütün almak ve bunu işletip satmak Rejinin kontrolüne girmiştir. Bu durum birçok atölyenin kapanmasına yol açmıştır.

Reji'nin 10. yılının sonunda, tütün ekici sayısı 106 bine inmiş olmasına rağmen, üretim 31.5 milyon kiloya çıkmıştır. Bazı toprak kayıpları sonrası yüzölçümü daralması olduğu halde 1903 yılındaki ekici sayısı 171 bin, üretim 49 milyon kiloya çıkmıştır. 1890 yılında yurtiçi tüketim 20.9 milyon, ihracat 13.4 milyon kilo; 1900 yılında yurtiçi tüketim 27.4 milyon kilo, ihracat ise 17.8 milyon kilo olarak gerçekleşmiştir.²⁵⁹

²⁵⁷ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, ss. 24-25. Reji şirketi kurulmadan önce piyasa da bir fizibilite çalışması yaptığı muhakkaktır. Buna istinaden tüketim ile ilgili şu tespitleri yapmışlardır; İftar topu atıldığında Müslüman işçilerin oruçlarını sigarayla açtıkları, erkeklerin yanı sıra kadınlar ve çocuklarında sigara içtiği, kişi başı tüketimin yılda 937 ile 1.500 gram arasında olduğu tahminlerini yapmışlardır.

²⁵⁸ Metin Ünal, "Tütünün Dört Yüz Yılı", Emine Gürsoy Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı* içinde (17-33), 2.Baskı, İstanbul: Kitabevi, 2007, ss. 26-27.

²⁵⁹ Metin Ünal, s. 27.

Tütün ziraatı konusunda şartnamenin 14. maddesinden 20. maddesine kadar, tütünün hangi şartlar altında ekileceğinden, nasıl toplanacağına, Reji'nin ambarlarına nasıl nakledileceğine, tütün satışının ve fiyatlarının nasıl tespit edileceğine ilişkin bütün kurallar detaylıca açıklanmıştır.

Reji şartnamesinde geçen bu maddelere göre tütün yetiştirmek isteyen çiftçiler öncelikle Reji idaresinden izin almak zorundaydı. İzne tabi belgede üreticinin tütün ziraatı yapacağı arazinin yeri ve büyüklüğü gibi bilgiler yer almalıydı. Bunun karşılığında Şirket; ekimi yapılacak arazinin genişliğinin yarım dönümden az olmadığı sürece üretim iznini vermek, izin işlemlerini yürütmek ve başvuru evraklarını almak için temsilcilikler açmak gibi yükümlülerini yerine getirmek zorundaydı. Çiftçiler, eğer temsilcilikler yoksa başvurularını köylerdeki ihtiyar meclislerine yapabileceklerdi. Bunlar da başvuruları Reji memuruna iletceklerdi.

Şartnamenin 15. maddesinde ele alınan konu, Rejinin tütün çiftçisini desteklemek ve tütün üretimini teşvik etmek için, üreticiye faizsiz kredi vermek zorunluluğu idi. Uygulamada ise Şirket, ihracat yapan tütüncülerden ürünü müşteriye vermeden önce borcunu talep ederek, üreticileri zor durumda bırakabiliyordu.²⁶⁰ Bu muamele ile karşılaşan üretici bir daha Reji'den kredi talebinde bulunmuyor ve kaçakçılık ilişkilerine meşruiyet kazandırmış oluyordu.

Mevcut kredi-borç ilişkilerinde, tüccar grupları ve yerli zengin eşrafın çiftçiye borç vermesi alacağını da hasat sonrası ürünün bir kısmını alarak veya piyasa fiyatının altında bir fiyatla ürünü alması şeklindeydi.²⁶¹ Bu durum Osmanlı klasik döneminden beri var olan bazı iktisadi ve toplumsal ilişkileri de derinden etkilemiştir. Üreticiler bu dönüşümle karşılarında kendilerini denetleyen ve kısıtlayan bir sorumlu ile muhatap olmuşlardır.

Reji Şirketindeki faaliyetler, tütünde hegamonik bir yapı ile tütün tekeli, tütün satın alımını, depolanmasını, işleme ve imalatının da dâhil olduğu bütün bir süreci

²⁶⁰ Dıġırođlu, s. 36.

²⁶¹ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, s. 25. Bu tefeciler üreticinin ihtiyacı olan finansmanı sağlayarak tarladan piyasaya kadar ki bağlantıyı kuran bir rol üstleniyorlardı.

kapsamaktaydı.²⁶² Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde Reji'nin imtiyazına mukabil tütün ekiminin yapıldığı her yerde toplanacak tütünün Reji'nin ambarlarına konması gerekmekteydi. Bunun için Rejinin ambarların yapımını üstlenmesi, 100 bin kıyye ve daha fazla üretim yapılan yerlere ekli bir ambar yapması gerekmektedir. Yine şartnamede 100 bin kıyye civarında üretim yapabilen birkaç köy varsa, bunların rahatlıkla ulaşabilecekleri ortak noktada bir ambar bulundurma zorunluluğu belirtilmektedir.

Şirket, genellikle depoları üretim yapılan yerlere ve fabrikalara yakın alanlarda yapmaktadır. Daha önce var olan depolar veya ambar büyüklüğünde kullanılabilir mekânları da sahiplerinden kiralama yöntemi ile alabiliyordu. Ayrıca çiftçinin teslim edeceği tütün için en yakın depo, kendisine on saatlik mesafeden uzak olmamalıydı. Bu mesafenin üzerinde ise, ürünü teslim almak için bir alım memuru bulundurmak da Reji'nin göreviydi. Bu hususlar üretici lehine gibi görünse de uygulamada geniş ve dağınık topraklara sahip İmparatorluk'ta, zaman-güvenlik sıkıntıları teslimatlarda da problemler yaratmaktadır.

İlk sene hariç bir sene içerisinde üretilen tütün, o senenin Ağustos ayının başında ambarlara teslim edilmek zorundaydı. Reji de ambarlardaki bu tütünü muhafaza etmek ve buna dair tüm masrafları karşılayarak, tütünün tasnifinde üreticiye yardımcı olacaktır. Bu tütünler iki yıl ambarlarda kalabilecek ve ilk altı ay kira ödenmeyecektir. Sonraki her altı ay içinse hükümetinde uygun bulacağı bir miktar kira ödenecektir. Çiftçi tütününe alıcı bulamazsa, iki yılın sonunda bölgenin idare meclisi kararıyla yapılacak bir müzayede ile satışı yapıp gerekli masraflar ve kira bedeli düşüldükten sonra kalanı üreticiye ödenecektir.²⁶³ Şirket ve çiftçiler karşılıklı menfaatleri gereği ilişkilerini sürdürmektedirler.

Tütün üreticisi ürünlerinin sadece yurt içi tüketimine yönelik olan kısmını Reji'ye satmak mükellefiyetindedir. Fiyatlar şirket ve üretici arasında belirlenecek, aksi

²⁶² Kazgan, s. 113.

²⁶³ Şartnamenin 17, 18, ve 19. Maddeleri. Aktaran: Dıġroġlu, s. 37. Tütün sahibinin satış fiyatına itiraz hakkı da vardır.

halde *muhamminlerin* belirleyeceği bir fiyatta anlaşmak durumundaydılar.²⁶⁴ Tütünü Reji'ye değil de ihraç etmek isteyenler, ihracat tekeli şirkette olmadığından ya kendileri, ya da tüccar gruplarıyla anlaşarak, onların ilişki ağı üzerinden dış piyasalara satabileceklerdir.

Reji'nin faaliyetine başladıktan sonra kapanması gereken fabrika veya imalathanelerin geçmişten gelen işlemlerinin bitirilmesi gerekmektedir. Reji kurulmadan önce gümrük vergileri ödenmiş olan ancak hala ellerinde bulunan tütünün Reji tarafından satın alınması ve yahut bunlara ödenen vergilerin iadesi gibi sonradan çözümleri bulunan şikâyetler mevzubahis olmuştur.²⁶⁵ Reji ve üreticiler arasındaki ilişkilerde şikâyete konu birçok durum ortaya çıkmaktadır.

Reji Şirketi pratikte işlevsellik kazanan tütün üretimini kontrol altına almak için zaman zaman ihtiyaçtan dolayı, hükümetten yeni düzenlemeler talep etmiştir. Hükümet yayınladığı nizamnameler ile sürecin daha sağlıklı ilerlemesine yardımcı olmuştur. Nitekim 22 Kasım 1886 tarihli bir nizamname ile tütün üreticileri ve tütün satanların Reji'ye karşı yükümlülüklerini içeren bir düzenleme yayınlanmıştır.²⁶⁶ Nizamnamenin tam adı "Ekincinin Reji'ye ve Reji'nin Ekinciye Karşı Olan Hukuk ve Vezaifine ve Ahkam-ı Cezaiyeye Dair Nizamname"dir. 1874 tarihli Duhan Resmî Hakkında Nizamnamenin de yerine geçen bir belgedir.

Bu yeni nizamnamede tütün ekmek isteyenlere her yıl ruhsat alma zorunluluğu getiriliyordu. Bunun yanında bir haritayı da yayınlayarak tütün ekimi yasaklanan yerler belirtiliyordu.²⁶⁷ Daha önce bahsedilen 1874 tarihli nizamnamede sadece kurallara uyulduğu takdirde tütün ekimi serbest bırakılmıştı.

Reji Şirketi ile yapılan sözleşme neticesinde, daha önce üretim yapan birçok imalathane kapatılmış veya Reji tarafından düzenlenerek kendi bünyesine katılmıştır. Buralarda çalışan personelin deneyiminden de faydalanmak için onları tekrardan

²⁶⁴ Şartnamenin 20. Maddesi. Aktaran: Dığıroğlu, s. 37. Muhammin: Tahmin eden, karar veren, değer biçen, eksper. Ferit Devellioğlu, "Muhammin", **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 29.Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi, 2012, s. 778.

²⁶⁵ BOA, Sadaret Mektubî Kalemi, Mühimme, No: 493/6, 29 Rebûlevvel 1304 (25 Aralık 1886).

²⁶⁶ BOA, MV, Def. No: 14, Belge No: 30, 23 Safer 1304 (22 Kasım 1886). Aktaran Doğruel, s. 86.

²⁶⁷ Tütün ekimi yasaklanan yerler, Reji'nin hâkim bölgesi olan İstanbul civarıydı. Detay için bkz. Doğruel, s. 86.

istihdam etmiştir. Hükümet'in de buna yönelik isteğinin yanında, bir de irade beyanı vardır.²⁶⁸

Düyun-ı Umumiye'nin tütün tekeli işlettiği 1882 ve 1883 yıllarında 500 kadarı fabrika işçisi olmak üzere, 4.200 ile 4.500 arası kişi çalışmıştır. Bunlara ödenen yıllık ücret toplamı 270.000 Osmanlı Lirası civarındadır.²⁶⁹

Reji Şirketi de tecrübeli personeli çalıştırma konusunda aynı yolu izlemiş, 1887 yılı istatistiklerinde 5.602 idari ve gözetim personelinden 3.600'ünün kolcu olarak çalıştırıldığı görülmektedir. Bu yıl personele ödemiş olduğu yıllık ücret toplamı 239.000 liradır. Sayısal verilerin bulunabildiği son yıl olan 1899'da ise çalışan sayısı 8.814'e yükselmiş, bunun 6.500 kadarı kolcu, ödenen toplam ücret ise 364.860 lira gibi büyük bir rakama ulaşmıştır. Personelin hemen hemen tamamı Osmanlı uyruğundan Müslümanlar olmasının yanında, yüzde bir ile üç arası bir oranın, üst yönetimi oluşturan Avrupalı personel oldukları tahmin edilmektedir.²⁷⁰ Kaçakçılık olayının sürekli artması, Reji'nin mücadele için, güvenliğe her yıl daha çok harcama ve personel takviyesi yapmasını zorunlu kılmıştır.

Kaçakçılık ile mücadelede Reji'nin yaptığı harcamaları ve yakalanan kaçak tütün miktarı ile kolcu sayısını gösteren tablo aşağıdaki gibidir.

²⁶⁸ BOA, İrade Dâhiliye, No: 72926, 12 Şaban 1301 (6 Haziran 1884).

²⁶⁹ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, s. 26.

²⁷⁰ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, ss. 26, 29.

Tablo 7
Tütün Kaçakçılığının Göstergeleri, 1884-1907

Yıl	Yakalanan Kaçak Tütün (1.000 kg)	Gözetim Harcamaları (1.000 lira)	Kolcu Sayısı
1884	-	-	-
1885	-	127	-
1886	-	119	-
1887	-	115	3.617
1888	-	126	-
1889	-	138	4.141
1890	-	143	4.622
1891	-	150	-
1892	-	159	4.906
1893	-	163	-
1894	-	143	-
1895	-	161	5.950
1896	259	164	6.522
1897	314	188	6.701
1898	238	208	6.343
1899	197	205	6.533
1900	211	230	-
1901	233	237	-
1902	234	254	-
1903	212	258	-
1904	232	255	-
1905	183	255	-
1906	203	251	-
1907	221	252	-

Kaynak: CL. RCA, 1885-1909. Aktaran: Quataert, “Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)”, s. 30.

Gözetim harcamaları ilk yıldan sonra iki yıl üst üste düşmesinin ardından, 1888 yılından itibaren devamlı bir artış içerisinde olmuştur. Yakalanan kaçak tütünün istatistiklerinin verilmeye başlandığı 1896-1897 yılları kayıtlara geçirilen yakalanmış en büyük kaçak tütün miktarlardır. Fayda maliyet analizi yapıldığında, 1899 yılından sonra, yapılan harcamalara karşılık daha az miktarda kaçak tütün yakalanabildiği görülmektedir.

Reji idaresinin kaçakçılık ile mücadelede yaptığı harcamalar, 1884-1908 yılları arasında devamlı artmıştır. Tablodaki veriler değerlendirildiğinde; 1880'lerin sonunda bu harcamaların yıllık ortalaması, 121.000 lira iken, 1890-1894 yılları arasında 151.000 lira ve toplam harcamalar içindeki payı %52 civarındadır. 1895-1899 yılları arasında ise, 171.000 liraya çıkmıştır. 1908 yılına kadar geçen yaklaşık 9 senelik sürede ise, 215.000 liralık bir harcama ile toplam harcamalar içindeki payı %61'e çıkmıştır.²⁷¹ Kaçakçılık önu kesilemeyen bir olgu olarak Reji karşısında durmaya devam etmiştir.

Tütün gelirlerinin potansiyelini gören dönemin tanınmış tüccarları, Merkezi hükümete raporlar sunarak, tütün ekiminin serbest bırakılmasının hükümete yıllık dört milyon liralık gelir sağlayacağını, bu politika değişikliğinin kaçakçılığı da ortadan kaldıracığını ve halka çok daha fazla yarar getireceğini savunmuşlardır.²⁷²

²⁷¹ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, s. 29. Tablo incelendiğinde, verilen ortalama değerlerin bazılarında maddi hatalar göze çarpmaktadır. 1880'li yılların yıllık ortalaması 125.000 lira, 1895-1899 arası ortalaması 185.000 lira, 1900-1907 yıllarının ortalaması ise 249.000 lira civarındadır.

²⁷² BOA, DH.MKT. Dosya No: 2154/101, 17 Şaban 1316 (31 Aralık 1898). Manastırlı Avram Yakud Mezrahi'nin başvurusu.

4. TÜTÜN'DE BİTLİS ÖRNEĞİ

4.1. Bitlis'te Tütün Üretimi

Tütün tarımı, Balkanlarda ve İmparatorluğun Batı topraklarında daha yoğun yapılırken, 19. yüzyılda bu üretim doğuya doğru kaymış ve Anadolu'da önceki dönemlere göre birçok kazada hem üretim artışı olmuş hem de yeni yerleşim birimleri üreticiliğe başlamıştır. Anadolu'nun doğusunda yer alan Bitlis ve Muş kazaları da tütün tarımının yapıldığı önemli merkezler haline gelmiştir.²⁷³ İncelenen arşiv belgelerinde Bitlis ve Muş tütünlerine dair en erken kaydın 1749 yılında Erzurum gümrüğüne gönderilen tütün ve tömbekinin vergilendirilmesinden bahseden belgedir.²⁷⁴ Bu tarihte ticareti yapılan tütünün, tarımının ise daha erken bir tarih olacağı ihtimalide yüksektir.

Tütün bitkisinin bu bölgeye gecikmeli olarak gelmesinin en önemli nedenleri arasında İmparatorluğun topraklarının genişliği gelmektedir. Bu genişliğin bir bitkinin coğrafi olarak yayılmasına teknik olarak engel olmasının yanında, Bitlis ve Muş'un ticari merkezlere uzaklığı ve ulaşım olanaklarının kısıtlı olmasının yarattığı olumsuzluklarda sayılabilir.

Üretim ilişkilerinin yürütülmesi ve gelirlerin paylaşımında, Bölgenin kendine özgü koşullarının da etkisi görülmüştür. Bölgenin ileri gelen aşiretleri ve tarikat liderlerinin etkinliği, İran sınırına yakın olmanın verdiği avantajlarla, dönem dönem merkezi hükümete karşı bir koz olarak kullanılmıştır. Sınır güvenliğinin sağlanması karşılığında verilen ayrıcalıklar, aşiretlere bölge ekonomisinde büyük bir etkinlik ve üretilen gelirden ilave paylar sağlamıştır. Özellikle ücret karşılığı satın alınan sınır köylerinin gelirleri arasında tütün gelirlerinin de bulunması aşiretlerin tütün üretiminde önemli bir denetime de sahip olmalarına neden olmuştur.²⁷⁵ Bölgenin gelirleri arasında tütün ziraatı önemli bir kaynak yaratırken, iktisadi ilişkileri tamamlayıcı bir fonksiyonel görev de görmektedir.

²⁷³ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 36.

²⁷⁴ BOA, C.ML. 673/27582, 27 Zilkade 1162, (8 Kasım 1749).

²⁷⁵ Oya Gözel, "The Implementation Of The Ottoman Land Code Of 1858 In Eastern Anatolia", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi SBE, 2007), s. 116.

Osmanlı'da tütün üretimi, daha çok bütün aile bireylerinin ortaklaşa çalışması şeklinde olup, diğer tarım ürünlerinin yetiştirilmesine göre, daha yoğun emek ve ilgi isteyen zahmetli bir faaliyettir. Reji'nin, üretimin yapısına yaptığı müdahaleler ve kısıtlamalar nedeniyle bu tip aile ziraatı şeklinde yapılan üretim daha kârlı bir hale gelmektedir.²⁷⁶ Tütün ziraatı yaygın olmakla beraber, üreticilerin ekimde ve hasatta kullandığı yöntemler makineleşme açısından basit ve eski olduğundan, tütünün kalitesi de düşük olmaktadır.²⁷⁷

Üretimin başlangıç aşamasında fidelik olarak ayrılan arazi birimine tohum ekilmesi işlemi, bölgeden bölgeye farklılıklar göstermektedir. Anadolu'nun doğu ve güneydoğu kısımlarında, Mart sonu ile Nisan ortası arasındaki dönemde ekim yapılmaktadır. Yaklaşık iki ay içinde topraktan uç veren fideler, bu bölgede Haziran ayının ilk haftasında, yerlerinden çıkarılarak, asıl ziraatın yapıldığı tarla olarak adlandırılan daha geniş bir alana aralıklarla dikilir. Tütün bitkisi hassas ve narin bir bitki olduğundan, daha sonra yapılan tüm işlemlerde ve ihracat ile sigara aşamalarına kadarki süreçte oldukça özen gösterilmektedir.

İmparatorluk genelinde yetişen tütünlerin kurutulmasında genellikle güneşten faydalanılırken, Bitlis, Muş ve Şemdinli tütünleri özel bir yöntemle gölgede kurutulmaktadır.²⁷⁸ Kurutmadaki bu farklılığın, bölge tütünlerine daha özgün bir lezzet kattığı açıktır.

Tütün bu bölgede, Bitlis ve ilçeleri, Muş ve ilçeleri ile Şemdinli gibi ekim noktalarında yetiştirilir. Yaprak boyutları orta, sarı, açık sarı, renkli, parlak görünüşlü, ince dokulu, yanma yetenekleri iyi, tok içimli, tatlı, kokulu tütünlerdir. Bu bölgenin tütünleri sigara harmanlarında tatlılık, koku ve renk vermek amacıyla da kullanılırlar.²⁷⁹ Ayrıca bu bölge tütünleri, diğer bölgelerin tütünleri ile harmanlamada sıklıkla tercih edilirken, sigaralara aroma vermek amacıyla sürekli talep edilmektedir.

²⁷⁶ “Türkiye’de Tütün”, s. 15.

²⁷⁷ Yurt Ansiklopedisi, s. 1393.

²⁷⁸ “Türkiye’de Tütün”, s. 16. Şemdinli: İncelenen bazı arşiv belgelerinde *Şemdinan* veya *Şemzinan* olarak geçmektedir. BOA, MVL, 682/26, 02 R 1281 (4 Eylül 1864).

²⁷⁹ Türkiye’de Üretilen Tütünler, “Tütün Bilgisi-Türkiye’de Tütün”, <http://www.tutuneksper.org.tr/tutun-bilgisi/turkiyede-tutun/161-turkiyede-uretilen-tutunler>, (14 Haziran 2013), Par. 53; Doğruel, s. 212.

Anadolu'nun doğusunda yetiştirilen tütünlerin niteliklerinin farklılaşmasında, yetiştirildiği arazinin coğrafi yapısı ve iklim koşullarının önemli etkisi olmaktadır. İklimin sertliği, rakımın yüksekliği ve arazinin dağlık olması; üretilen tütünün farklı bir karakter taşımasına neden olmaktadır. Bu yönüyle Bitlis tütünlerini, aroması açısından benzerlik gösterdiği iddia edilen Amerika'da yetişen Virginia tütünlerine benzetmek zoraki bir yorum olur. Çünkü Bitlis tütününün ziraat, yetiştirme ve hazırlama şekli ile yetiştiği coğrafya ve iklim, Amerika'dan tamamıyla farklıdır.²⁸⁰ Bu nedenlerle Bitlis tütünü, Avrupa ve Amerika tütünlerine oranla daha az nikotin içermektedir. Bitlis tütününün tadı ve ucuzluğu gibi farklılıkları, ona ihraç edilmesinde öncelik veren önemli avantajlar sağlamaktadır.

Bitlis yerli sort grubuna giren bu tütünlerin Bitlis, Muş, Silvan, Garzan ve Şemdinli'de yayıldığı alan çok geniştir. Özellikle taşıdıkları menşeleri, içim karakterleri sert olup, kendilerine özgü hoş kokuları nedeniyle de yurtiçi tüketimde bazı sigaralarda bol miktarda kullanılmaktadır.²⁸¹ Ayrıca Bitlis'in Hizan kazasında yapılan tarımsal üretim faaliyetlerinde tütün, önemli bir paya sahiptir.

1892 tarihli salnamede Mutki kazası tarım ürünleri arasında tütün bitkisi de yer almaktadır.²⁸² Bu salnamede Bitlis vilayetinde tütün bitkisinin yetiştirildiği diğer kazalar; Muş sancağına bağlı Sason kazası, Siirt sancağına bağlı Şirvan kazası ve Genç sancağına bağlı Kulp kazası olarak geçmektedir.²⁸³ Bu merkezlerde tütün üretiminin hangi alanlarda ve ne miktarlarda üretildiği ile ilgili yapılan araştırmalarda; incelenen salnamelerde, belge ve kaynaklarda nicel bir bilgiye rastlanılamamıştır.

Salnamelerde köy adları ile bağlı buldukları nahiyeler ve merkeze uzaklıkları hakkında yeterli veri yoktur. Sadece 1892 tarihli salnamede toplam köy sayısı genel olarak verilmiştir. Buna benzer bilgilerden yoksun olunması, tütün yetiştiriciliğinin yerellerdeki boyutlarının daha ayrıntılı analiz edilmesinde çalışmanın veri noksanlıklarından biri olmuştur.

²⁸⁰ “Türkiye’de Tütün”, s. 35.

²⁸¹ “Türkiye’de Tütün”, s. 35.

²⁸² Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 193.

²⁸³ Salname, H. 1310 (M. 1892), ss. 224,246,266.

Tütün, hemen hemen bütün iklim koşullarında yetişebilen uyumlu bir bitkidir. Özellikle İmparatorluğun yumuşak iklim çizgisinde bulunan arazilerinde ve verimli topraklarında yetişen kaliteli tütün; *Şark Tütünü* veya *Türk Tütünü* adıyla da Dünya’da tanınan bir tütün markası haline gelmiştir.²⁸⁴ Tütün yetiştiriciliğinin geniş Osmanlı topraklarına yayılmasından sonra her bölgedeki tütün çiftçisi birbirinden farklı teknik ve uygulamalar ile üretim yapmaya başlamıştır. Bu durum Şark Tütününün de yapısında değişikliklere neden olmuş ve bölgesel çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Sonraları tütün, yetiştirildiği kaza ve köy isimleriyle anılmaya başlamıştır.²⁸⁵ Farklılaşan tütün tatları, üründe yeni tanımlamaları getirmiştir. Bitlis yöresinde yetişen tütüne Bitlis tütünü, Şemdinli’de yetişene Şemdinli tütünü, Yenice tütünü ve Bafra tütünü gibi örnekler bunlardan bazılarıdır.

Bitlis Sancağına bağlı kazalarda da tarımsal ürün deseninde çeşitlilik görülebilmektedir. Bunlardan Hizan ve Mutki’de tütün ekimi ön plana çıkmaktadır. Cuinet eserinde, Hizan kazasının temel iktisadi faaliyetini bağcılık olarak belirtmektedir. Yazarın verdiği yıllık ortalama üretim miktarları; üzüm 160.000 kg, şarap 80.000 kg, sarı çehri 60.000 kg, darı 50.000 kg, tütün 50.000 kg, buğday 27.000 kg, 800 kg balmumu ve 800 kg bal, toplamda 428.600 kg bir ekonomik değer olduğunu belirtmektedir. Şarap ve üzüm kısa mesafeli ticarete konu olup yakın kaza ve vilayetlere satılırken, balmumu Muş üzerinden yabancı ülkelere ihraç ediliyordu. Anılan diğer ürünlerin hepsi iç tüketimde kullanılıyordu.²⁸⁶ Tahıl ve meyvelerin yanında tütün de, bölge ekonomisi içinde önemli bir yer tutmaktadır.

Mutki küçük bir yerleşim birimi olmasına karşın, ekonomik etkinliği itibarıyla Bitlis sancağının genel tarımsal işleyişine önemli oranda katkı sunmaktadır. Yine Cuinet bu kazanın yıllık tarımsal üretimini; üzüm 140.000 kg, şarap 70.000 kg, darı 90.000 kg, buğday 70.000 kg, tütün 75.000 kg, bal 3.000 kg, balmumu 3.000 kg, mazı 6.000 kg ve kitre 5.000 kg, toplamda 462.000 kg’lık bir rekolte miktarı vermektedir.²⁸⁷ İncelenen belgelerde tütünün vergi geliri yüksek olmasına rağmen ihraç kayıtlarında çok fazla

²⁸⁴ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 49.

²⁸⁵ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 49.

²⁸⁶ Cuinet, s. 567.

²⁸⁷ Cuinet, s. 569.

görünmemesinin nedenlerinden biriside pazarlanmasında yaşanan ulaşım zorluklarının yanında, yerel düzeyde çokça tüketilmesidir.

Bölgede üretilen tütünün bölgede tüketilmesi, tütünün bölgede iktisadi hayatın bir parçası olduğu kadar sosyal hayatın da önemli bir parçası olduğu anlamına gelmektedir.

Tütünün bölgede tüketilmesi, yan endüstri kollarının da oluşmasına imkan tanımış el sanatları faaliyetlerinin de konusu olmuştur. Daha çok Siirt sancağına özgü ahşap aksanların kullanıldığı üretim çeşitleri dikkat çekmektedir. Sanatsal nesnelere, çubuklar, pipolar ve sigara kutuları sancağa özgü yerel üretilen ürünlerdir.²⁸⁸ Şeriyeye sicillerinde yapılan çalışmalarda tereke kayıtları incelendiğinde sigara kutuları, sigara ağızlığı, sigara tablaları ile sigaracı meslek gruplarının varlığı kolaylıkla görülebilmektedir.²⁸⁹ Tütünle ilgili kullanım malzemelerinin ölen kişinin mirasında yer alması, bu aletlerin sosyal hayatta ne kadar önemli ve kıymetli olduğuna işaret etmektedir.

Tütün tarımı Bitlis ve Muş sancaklarında oldukça yaygındır. 1888 yılında sadece Muş sancağında 1.350 dönüm arazide tütün tarımı yapılmaktadır. Resmi kayıtlara girdikten sonra 1.050 dönüm alanda toplamda 100.000 kilogramdan fazla bir üretim yapılabilmektedir. Kayıt altına alınan arazilerde yetiştirilen tütünden iki kat verim alınabiliyordu. Köylüler, tütünün yetiştirilmesi ve hazırlamasında çok yetersiz olduklarından, tütünün kalitesi düşük ve tadı da pek lezzetli olmuyordu. Buna rağmen, çok sayıda çiftçi tarafından tütünün ekimi yapılıyordu. Yine de son zamanlarda, çiftçiler kendi tarım tekniklerini, hasat şekillerini ve diğer doğal yöntemleri geliştirerek üretilen tütünün kalitesini arttırmışlardır.²⁹⁰

4.2. Bitlis Tütün Ticaretinde Tüccarlar

Tütün bitkisinin, İmparatorluğun doğusuna yavaş yavaş gelmesi çiftçilerinde ürettikleri ürünü yavaş yavaş arttırmasını beraberinde getirmiştir. Başlangıçta ev çevresinde ve yakın bahçelerine ektikleri tütünü pazarlarda satarak faaliyette bulunan bu

²⁸⁸ Cuinet, s. 552.

²⁸⁹ Subaşı, s. 42; Uluçay, s. 62,63,92,191.

²⁹⁰ Cuinet, ss. 541, 578.

çiftçiler, tütünün dünya pazarında yakaladığı şöhretle, dünya pazarlarından da artan bir taleple karşılaşmışlardır. Bu geçimlik ekonomiye dayalı üretim yapısı, yüzyılın sonuna doğru yerini piyasa ilişkilerinin hâkim olduğu bir yapıya bırakmıştır.²⁹¹ Zengin eşraf ve ayanlar ile ikinci bir meslek olarak ticaret yapanlar arasından profesyonel bir tüccar grubu ortaya çıkmıştır.²⁹² Vilayette büyük ölçekli bir ticaret hacmi olmasa da, transit ticarete konu olan bazı mallarla beraber öncelikle İran'dan tömbeki getiren tüccarlar Erzurum'a geçerken Bitlis güzergâhını kullanmışlardır.²⁹³

18. yüzyılda İmparatorluk genelinde faaliyet gösteren birçok Avrupalı tüccarın yanında bölgede daha görünür olarak İranlı tütün tüccarları tütün ve tömbeki ticaretiyle uğraşmaktadır. Ticari faaliyetleri, 19. yüzyıl başlarına kadar yoğun olarak devam etmiştir. İlk olarak Basra körfezinden başlayarak, Bağdat, Halep, Şam ve Lazkiye hattını kullanan bu tüccarlar, 1831 yılındaki Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanına kadar Akdeniz'e açılan bu ticari güzergâhı güvenle kullanmışlardır.²⁹⁴ Mısır'ın merkezi denetimden kopması sonucu, tüccar grupları alternatif ticaret yolları arayışına girmişlerdir.

İranlı tütün tüccarlarının yeni ve güvenli bir hat arayışları sonucunda Erzurum vilayeti; Tebriz'den gelen İranlı tüccarların tömbeki ticaretiyle, 19. yüzyıl ikinci yarısına doğru Bitlis ve Muş'un önemli birer tütün üretim merkezi olduğu bu bölgede, Erzurum-Tebriz hattına canlılık getiren bir ihracat kavşağı olmuştur.²⁹⁵ İran'dan başlayan bu ticaret yolunun tren yolu ile desteklenerek Rusya topraklarındaki Batum ve Poti limanları güzergâhına kaymasına kadar, Erzurum'dan Trabzon'a açılan bu yol, aktif bir şekilde kullanılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu sınır komşusu olan İran'ın, doğu vilayetleri ile olan ticari ilişkilerinde tömbeki tütününün ticareti ayrı bir önem taşımaktadır. 4 Mayıs 1862'de Tütün İdaresi Hakkında Çıkan Kararname ile tütünün ithalatı ile ilgili yeni bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre, Osmanlı gümrük politikasında yapılan değişiklikler

²⁹¹ Tevfik Güran, "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1992, ss. 219-234.

²⁹² Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 66.

²⁹³ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 57.

²⁹⁴ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 57.

²⁹⁵ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 85.

ile ham tütün ithalinin yasaklandığı; sigara, enfiye, ağız tütünü (çiğneme tütünü) gibi tütün mamullerinin ise değeri üzerinden %70 gümrük vergisinin ödenmesiyle ithaline izin verileceği belirtilmiştir.²⁹⁶ Tütün tarım ve ticaretini kontrol altına almaya çalışan idareciler, yaptıkları bu düzenlemelerle tütünün ithalatını tamamıyla yasaklayarak piyasa fiyatının etkilenmesini önlemeye çalışmıştır.

Ancak halkın talebi ve tömbekinin memlekette az bulunması gibi nedenlerden dolayı, İran'dan gelen tömbekiye %75 oranında gümrük vergisi uygulanması şartıyla, ithalatına izin verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁹⁷ Osmanlı idaresi, 19. yüzyıl ikinci yarısında da tömbekiye çeşitli kısıtlayıcı gümrük tarifeleri uygulamaya devam etmiş, ülke içerisindeki tütün fiyatlarını olumsuz etkilemesine ve tütün kaçakçılığına engel olmaya çalışmıştır.

Rusya ile kurulan ilişkiler nedeniyle ve Kafkasya, Van ve Bitlis vilayetleri arasındaki ticaretin önemine binaen tüccarların yol güvenliğinin sağlanması hususunda gerekli tedbirlerin alınmasında hükümet hassas davranmıştır.²⁹⁸ Merkeze olan uzaklık sorunlarına karşın, hükümet sınırdaki yol güvenliğine özen göstererek, hazineye girebilecek her türlü ekonomik değeri korumaya çalışmıştır.

4.3. Bitlis'te Ulaşım Olanaklarının Tütün Ticaretine Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nun bulunduğu coğrafyada, siyasi gelişmelere bağlı olarak toplumların ticari, kültürel ve sosyal hayatlarında da sürekli değişiklikler olmaktaydı. 19. yüzyılda Anadolu'da, Mezopotamya'da ve Ortadoğu'da yaşayan halkların sosyo-ekonomik hayatları da bu gelişmelerden etkilenmekteydi.

Karadeniz ile Mezopotamya bölgesi arasındaki geçişler, ancak Van Gölü Havzası ve Bitlis Çayı Vadisi kullanılarak mümkün olabiliyordu. Dik bir duvar halinde uzanan Güneydoğu Toroslar, sadece birkaç yerinden ulaşım faaliyetlerine izin vermektedir. Bunlardan birisi ve en önemlisi Bitlis Çayı vadisidir.²⁹⁹ Bitlis çayı kenarında bulunan merkezden güney tarafına, Siirt yönüne doğru 7. km'de *Semiramis*

²⁹⁶ Doğruel, s. 46.

²⁹⁷ Mehmet Kılıç, "The Importation Of Ottoman Tonbaku From Iran And Its Socio-Cultural Implications: 1891-1914", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi AE, 2008), s. 47; Doğruel, s. 46.

²⁹⁸ BOA, BEO, 2404/180263, 25 Cemâziyelâhir 1322, (6 Eylül 1904).

²⁹⁹ Arıncı, *Tarihî ve Siyasî Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri*, s. 2.

kaya tüneli (Delikli Kaya Tüneli) yer almaktadır. Bu tünel, Siirt ile Bitlis merkezini birbirine bağlayan bir arabalık geçiş yoludur.³⁰⁰ Kaya tünelinin bir tarafında bulunan Bitlis Çayı ile diğer tarafında bulunan yüksek ve dik dağların çetin koşullarına karşılık, bölge insanının mesafeyi kısaltma noktasında bu tünelin tek geçiş yolu olması, yaşanan coğrafyanın zorlu tabiat şartlarını göstermektedir.

Bitlis vilayeti, uzak pazarlara açılmak için öncelikle kendi vilayet sınırları içerisinde bulunan ulaşım ağını düzenlemek zorundaydı. 19. yüzyılın sonuna doğru yol inşaatı için Bitlis vilayeti Nafia (Bayındırlık) Mühendisliği ile Nafia ve Ticaret Nezareti gerekli çalışmaları birlikte yapmaktaydı.³⁰¹ Uygun şartlara haiz yolların yapılması, güvenli güzergahların olması ticaretin yapılmasını da kolaylaştırıyordu. Aksi taktirde kullanılan elverişsiz yollardan geçişlerde tüccarlar saldırılara uğrayabiliyordu.³⁰² Dağlık arazi şartları bir ticari koridor üzerinde bulunan bölgenin geçiş yollarının yapılmasını elzem kılıyordu.

Sanayi devrimi sonrası, erken kapitalistleşen devletlerin hammadde ve tarım ürünleri ihtiyacında kolay bir pazar olarak, Osmanlı Devletinde, onun kıyı kesimleri ile iç kesimlerinin bağlantısını yapacak demiryolları inşası için bir seferberlik başlamıştır. Yapılan demiryolları ile Anadolu'da başta tahıl üretimi olmak üzere, üretilen malların nakliyesi için daha hızlı ve daha geçerli alternatif yollar getirilmiş oluyordu.³⁰³ Bitlis'i Erzurum üzerinden Trabzon'a ve Karadeniz'e ulaştıracak olan bir demiryolu projesi, birçok defa düşünülmüş ama coğrafi ve siyasi nedenlerden dolayı transit ticaret geleneksel taşımacılık yöntemleri ile devam etmiş ve Erzurum merkezli kervan ticareti, 20. yüzyılın başlarında doğal yollardan sönmüştür.³⁰⁴ Alternatif güzergah olarak Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılması ve 1872'de Tiflis Demir Yolu'nun Ruslar tarafından açılması, bu sönmülmeye sebep olan dış etkilerdir.

³⁰⁰ Lynch, s. 156; Köhler, s. 26. Tünelin yapılış zamanıyla ilgili bir ihtilaf söz konusu olduğundan, ne zaman yapıldığına dair net bir tarih yoktur.

³⁰¹ BOA, DH.MKT, 1428/53, 9 Şevval 1304 (1 Temmuz 1887); BOA, DH.MKT, 1447/67, 27 Zilhicce 1304 (16 Eylül 1887); BOA, DH.MKT, 1438/16, 19 Zilkade 1304 (9 Ağustos 1887).

³⁰² BOA, DH.MKT, 299/46, 24 Rebiülahir 1312, (25 Ekim 1894). Muş'tan Erzurum'a sevk edilen tütün balyalarına yapılan saldırıya yönelik tedbirlerin alınmasına dair yazışma.

³⁰³ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, s. 183.

³⁰⁴ İhsan Seddar Kaynar, "19. Yy'ın İkinci Yarısından Cumhuriyet'e Fındığın Ekonomik Ve Sosyal Tarihi (Orta Karadeniz Bölgesi)", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 2012), s. 33.

Cuinet'in iç yolların durumuna ilişkin tespitlerinde, ulaşım ve iletişimin,³⁰⁵ düz ovalar, dağlar ve çokça emek sarf edilerek rastgele ezilmiş yollar kanalıyla yapıldığını belirtmektedir. 1881 yılında hazırlanan bir taslak ile üç güzergâhtan yol yapılması planlanmaktadır. Ancak bu yollar, 1888 yılında Bayındırlık Nezaretinin yerel hükümete teknik personel göndermesine kadar yapılamamıştır. Yeniden onaylanan bu güzergâha göre;

1. Bitlis'ten Erzurum vilayeti içinden Mamahatun'a kadar, 170 km.
2. Bitlis'ten Veysel Karani'den geçerek Diyarbakır'a, 150 km.
3. Veysel Karani'den Siirt'e bağlantı yolu, 18 km.

Toplamda 338 kilometrelik bir proje öngörülmüştür. Bu planlama yapılırken zaten üç yolun inşaatına çoktan başlanmıştır. Muş-Bitlis yolunun 20 kilometresi, Bitlis-Diyarbakır yolunun 16 kilometresi ve Siirt-Veysel Karani arası yolun 26 kilometresi yapılmış, toplamda 52 kilometrelik yol bitirilmiştir.³⁰⁶ Bu yolların yapımı iç ticareti biraz daha canlandırmış, Bitlis merkez kazasında yeni bedesten ve çarşıların açılmasına vesile olmuştur.

Tarihi kervan yolu ticaretinin güzergahı üzerinde bulunan Bitlis'e bağlı Ahlat kazası; İran'dan gelen tüccarların Güney'e, Suriye ve Cezire düzlüklerine giderken mutlaka uğramak zorunda oldukları iktisadi bir merkezi konuma da sahipti. Ahlat'da demircilik ve çilingir zanaatındaki gelişkin ticari faaliyetlerin yanında, Göl kıyısında yer alan Van, Tatvan ve Gevaş Limanları ile birlikte Karadeniz'e bir aktarma merkezi konumunda olduğu görülmektedir.³⁰⁷

Bağdat, Musul, Mardin ve Diyarbakır'dan Tiflis ile İran'ın kuzeyine giden kervanların yol güzergâhında bulunulması bu bölgedeki şehirlere büyük bir gelir sağlamıştır.³⁰⁸ Bitlis vilayetine çevre ülkelerden ticaret amacıyla gelen tüccarlar şehrin

³⁰⁵ Cuinet, s. 548.

³⁰⁶ Cuinet, s. 548; BOA, DH.MKT, 1559/68, 25 Safer 1306 (31 Ekim 1888). Bu arşiv belgesinde, Bitlis'ten Muş'a doğru yapılmakta olan yolun inşaatının devam ettiği ve Siirt yönüne doğru yapılan yolun düzelmeye başlandığına dair yetkili makamları bilgilendirme yazısı bulunmaktadır.

³⁰⁷ Nihat Falay, "Geçmiş Yüzyıllarda Van Gölü Havzası'nın ve Bitlis'in Ekonomik Özellikleri", **IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Ankara: Ahlat Kültür Sanat ve Çevre Vakfı Yayını No:14, 2011, s. 335.

³⁰⁸ Cuinet, s. 682. 1892 yılında Van vilayetinin Bitlis'ten yaptığı ithalat miktarını 3.255 kuruş olarak vermiştir.

ekonomik gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır.³⁰⁹ Komşu vilayetler ile yapılan ticaret, karayolu ulaşımının yanı sıra Göl üzerinden de gerçekleşmektedir.

Van vilayeti ihtiyacı olan kışlık yakacağı, Kardigan kazası ve Bitlis'in çevresinden temin ederek, Göl'de bulunan yelkenliler vasıtasıyla taşımacılığı yapılırdı. Reji şirketi de, sattığı tütünün nakliyatını daha güvenli ve daha hızlı olan Göl taşımacılığıyla yapabilecek buharlı bir gemiye sahipti.³¹⁰ Özellikle yerel tütün ve tömbekinin bu hat üzerinden Erzurum'a oradan da Trabzon limanına götürüldüğü anlaşılmaktadır. Karadeniz'de Trabzon'a açılan bu ticaret yolu önce İstanbul'a oradan da Avrupa limanlarına devam etmekteydi.

Ticaretin ve özelde tütün ticaretinin yoğun olduğu güzergâhlarda, hem güvenlik riskleri hem de zaman kaybı nedeniyle çeşitli değişiklikler olmuştur. Daha önce de değindiğimiz gibi, Kuzey Afrika'dan başlayıp, Ortadoğu ve Anadolu'nun güney kıyılarına kadar yayılan Kavalalı İsyanı, tütün ziraatının yapıldığı bölgeleri, aktarım merkezlerini, pazarlarını ve tütün ticaretinin yapıldığı yolların yönünü doğrudan etkilemiştir.³¹¹ Kavalalı isyanı bölgenin ticaret yolları üzerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. İran'dan gönderilen tömbeki, Irak, Suriye hattından Akdeniz'e açılırken, bu savaş sonrası kuzeye kayarak Van, Bitlis, Diyarbakır üzerinden Batı Anadolu hattına ya da Trabzon üzerinden Karadeniz'e açılmıştır.

Kavalalı İsyanının yarattığı tahribatın yanında uzun vadede Anadolu ticaretine yeni yollar kazandırması bakımından katkıları da olmuştur. Karadeniz kıyılarında 1820'lerden itibaren Trabzon, Polathane (Akçaabat), Samsun ve Bafra bölgesinde tütün üretimindeki artıştan sonra, Canik bölgesinin hinterlandını oluşturan Amasya, Tokat, Merzifon ve Köprü'nün tütün hattını da aktive etmiştir.³¹² 19. yüzyılın sonuna doğru Trabzon vilayeti, aynı zamanda Erzurum, Erzincan, Bitlis ve Muş bölgelerinin denize çıkış kapısı olan bir liman olma görevini de üstlenmiştir.³¹³ Tütün üretimindeki bu artış;

³⁰⁹ BOA, DH.ŞFR, 174/4, 2 Muharrem 1311 (16 Temmuz 1893). Özellikle İranlı tüccar gruplar, Van ve Bitlis'te ticaret yapıyorlardı.

³¹⁰ Cuinet, s. 670.

³¹¹ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 84.

³¹² BOA, Maliyeden Müdevver Defter No:10054, s. 214. Aktaran: Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 85.

³¹³ Ali Karaca, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni", Emine Gürsoy Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı* içinde (56-85), 2. Baskı, İstanbul: Kitabevi, 2007, s. 66.

tütün ticaretinde alternatif yolların, yeni tarımsal faaliyetlerin, yeni üretim tekniklerinin ve yeni ekonomik ilişkilerin doğuşunu da beraberinde getirmiştir.

Başta Bafra ve Samsun'da artan tütün üretimi olmak üzere, Karadeniz kıyılarının iç bölgelere açılmasında yeni ticaret yollarının doğmasına neden olmuştur. Trabzon'dan gelen bir diğer hat da Erzurum bölgesini beslemiştir.³¹⁴ Zincirleme reaksiyon şeklinde gelişen bu süreçte Erzurum vilayeti; Bitlis, Muş ve Van ile Karadeniz bölgesi arasında tam bir aktarma merkezi görevi görmüştür.

Arşiv belgeleri Erzurum'un üstlendiği rolü işaret eden pek çok veri sunmaktadır. Çoğunluğunu Van, Bitlis ve Muşlu tütün tüccarlarının oluşturduğu ve Harputlu tütün tüccarlarının da bulunduğu kafileler, mallarını Erzurum'a getirirlerdi.³¹⁵ Duhan Gümrüğü Emimi tarafından satın alınan bu tütün Karadeniz kıyılarındaki tütün merkezlerine kervanlarla ulaştırılarak, oradan da İstanbul ve diğer noktalara deniz yolu ile aktarılırdı.

Bitlis vilayeti dağlık bir bölge olduğu için kara yollarının yapım maliyeti hem pahalı hem de zor olmuştur. 1892 yılı salnamesinde vilayetin teşkilinden itibaren yol inşaatının sınırlı kaldığı belirtilmektedir. Ancak Vali Tahsin Paşa zamanında yol, köprü ve çarşı yapımında büyük çalışmaların olduğu da salnamede belirtilmektedir. Vali Tahsin Paşa döneminde vilayet merkezinde Menteş Ağa, Demirciler, Arasaltı Çarşıları yeniden düzenlenmiş, Muş'a doğru giden büyük cadde, Menteş Ağa Çarşısı ve çarşı başından mahalle başına kadar olan üç-dört bin murabba metrelik yol, paket taşlarıyla döşenmiştir.³¹⁶ Öncelikle merkeze yakın yerlere giden yolların yapılması, tütün ve diğer ürünlerini pazara getirecek olan köylülere kolaylık sağlamıştır.

Yol yapım faaliyetleri devam etmiş, Siirt ve Muş'a doğru iki noktadan başlayan yolların her birinden birer saatlik mesafenin ikmal ve şosesi döşenmiş, fazlaca taşlık olan Arap Köprüsü yönü onarılmıştır. Sefer Bey, Alemdar ve Arap Köprüleri de

³¹⁴ BOA, Maliyeden Müdevver Defter No:10101, s. 167. Aktaran: Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 85.

³¹⁵ BOA, D.MMK.DHN.d, No: 23373 Hicri 1248 (1833). Bu defterde tütün miktarını, ticaretini yapan tüccarların isimlerini ve elde edilen hasılatın tutarını gösterir kayıtlar da mevcuttur.

³¹⁶ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 148. Murabba: dört köşeli, kare anlamına gelmektedir.

yeniden inşa edilmiş ve birçok menfez yapılmıştır.³¹⁷ Bu çalışmalar vilayetin altyapı eksikliklerinin giderilmesinde yöneticilerin dikkate değer bir çaba gösterdiğini ortaya koymaktadır.

4.4. Bitlis Tütün Üretiminde Reji İdaresi ile İlişkiler

Tütün bitkisi, Osmanlı'nın ilk tanışmasından 19. yüzyıl ikinci yarısına kadar geçen sürede birçok özelliğiyle dünyada en fazla adından söz ettiren ürünlerden biri olmayı başarmıştır. Bu bitkinin İmparatorluğun geniş coğrafyasında toplumun ekonomik, sosyal ve siyasal hayatına doğrudan etkileri olmuştur. 19. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı mali yapısında meydana gelen değişiklikler tütüne, vergilendirilmesinde ve hazineye katkısında yeni roller vermiştir.

Bitlis vilayeti gibi merkezi iktidarın denetiminin uzağında yer alan, tarihi boyunca özerk bir yönetim anlayışıyla yönetilen ve ticari, sosyal, politik münasebetlerinde daha esnek ilişkilerin var olduğu toplumsal bir olgu karşısında, tütün ziraatının Reji'nin kontrolüne girmesi tüm ülkede olduğu gibi burada da çeşitli sıkıntılara neden olmuştur. Öncelikle tütünün idaresinin yabancı bir şirkete verilmiş olmasının yarattığı siyasal tartışmalar, üreticiler ile ilişkileri ve kaçakçılık sorununa yaklaşımının yarattığı toplumsal tepkiler, başlangıçtan itibaren Reji'nin kurumsal işleyişini zora sokmuştur.

Memalik-i Mahruse-i Şahane Duhânları Müşterekü'l Menfa'a Reji Şirketi, tütün denetimini ele aldıktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün tarımının yapıldığı bütün yerleşim yerlerinde kısa sürede teşkilatlanmıştır. Genel merkezi İstanbul'da bulunan Şirket, taşrada bulunan merkezlerinde tesis ettiği müdürlükler, memuriyetler ve acenteler vasıtasıyla işlemlerini yürütmektedir. Bitlis vilayetinde de bu organizasyonu yaparak, tütünün kontrolü sağlamaya çalışmıştır.

Reji Şirketi yapılanmasına, tütünün tarlaya ekiminden pazara ulaştırılması sürecine, üretimin her aşamasında gerekli gördüğü müdahaleyi yapacak bir sistemi kurarak başlamıştır. Şirketin Bitlis'teki faaliyetlerine ilişkin, teşkilat yapısına ulaştığımız ilk kayıt 1892 tarihli vilayet salnamesidir; burada Reji'nin bir müdür, bir

³¹⁷ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 148.

muhasebeci ve bir ambar memuru ile idare edildiği anlaşılmaktadır.³¹⁸ Aynı dönemde vilayetin diğer sancak ve kazalarından Muş, Bulanık ve Siirt'te de görevlilerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Reji kolcuları ve ambar görevlisi sayısının, gelişen organizasyon çerçevesinde artmış olduğu 1898,1899,1900 tarihli salnamelerden açıkça görülebilmektedir. Muş sancağı ve Bulanık kazası, Bitlis Sancağı, Merkez ve Ahlat kazası, özellikle Siirt sancağı ve kazalarının hepsinde, idarenin memurları ve kolcular bulunmaktadır.³¹⁹ Düyun-ı Umumiye İdaresi, tuzlalar ve tütünden toplanan vergiler üzerindeki kontrolünü kaybetmek istemediğinden, Reji Şirketinin kaçakçılık ile mücadelesine destek olarak kolcu zabitleriyle önlemler almaya çalışmıştır.

Reji Şirketi, Bitlis vilayetindeki ilk yıllarında tütün ekiminin yapıldığı yerlerde sadece bir memur ve bazı yerlerde ek olarak bir kolcu ile görev yaparken, 19. yüzyılın sonunda Merkez Düyun-ı Umumiye ve Reji İdarelerinde; bir başkâtip, bir kâtip, iki memur, bir muhasebeci, bir kolcu başı ve üç kolcu görev yapmaktaydı.³²⁰ Salmelerde belirtilmemesine rağmen ürünü teslim alan ve fiyatlandırma görevini yapan bir muhammin veya yardımcısının da olduğu muhakkaktır.

Hem devletin, hem de halkın gözünde Reji İdaresi, kolcu kuvvetleriyle korku salan, getirdiği yeni düzenlemeler ve nizamnameler yüzünden kendisine iyi bakılmayan, ülkenin sahip olduğu kıt kaynakları kurutan yabancı bir birim olarak algılanıyordu.³²¹ Reji Şirketi ülkenin her tarafında olduğu gibi, Bitlis'te de halkla iyi ilişkiler geliştirilmesi konusunda sıkıntılar yaşamaktadır.

Tütün ziraatı daha önce serbest iken, tütünle ilgili her tür faaliyetin denetimi Reji'nin idaresine verildikten sonra, artık Reji şartnamesinde yazıldığı üzere belirli kurallar çerçevesinde yapılabilecekti. Ekim yapmak isteyen çiftçiye öncelikle Reji idaresine başvurarak, Duhân ziraatı için ruhsatname talep etme zorunluluğu

³¹⁸ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 119.

³¹⁹ Salname, H. 1316.137.1318 (M. 1898.1899.1900), ss. 121,146,147,163,198.

³²⁰ Salname, H. 1316.137.1318 (M. 1898.1899.1900), ss. 121,122. M.1892 tarihli salname s. 119'da Reji İdaresinin ambar memuru Yakub Efendi olduğu belirtilmesine rağmen, sonraki salnamelerde *reji idarelerinde ambar memuru* bilgisine rastlanılmamaktadır. Salmelerde geçen reji memuru veya düyun-ı umumiye idaresi memurlarının aynı zamanda ambar memurları olması da muhtemeldir.

³²¹ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, s. 41; Doğruel, s. 82.

getirilmiştir.³²² Çiftçi bu izin belgesi karşılığında herhangi bir ücret ödemeyerek, sadece tütün ekimine ayıracağı alanın genişliğini beyan etmesi gerekmektedir. Ekimi yapılacak alan, yarım dönümden az olmadığı sürece Şirket izin vermek mecburiyetindedir.³²³

Reji Şirketi tütün üretiminden maksimum verim elde etmek ve tütünün tüketiciye en hızlı biçimde ulaşmasını sağlamak için, tütün yetiştirilen merkezlerde fabrikalar kurmuştur. 1884 yılında İstanbul ve İzmir’de, daha sonra ise Selanik, Samsun, Adana, Şam ve Halep’te daha küçük boyutlarda fabrikalar açılmıştır.³²⁴ Bu dönem Bitlis bölgesinde herhangi bir fabrikanın veya atölyenin kurulduğuna dair veri yoktur.

Samsun’da kurulan fabrika ve Akçaabat’ta kurulan tütün depoları³²⁵ Anadolu’nun doğusunun Karadeniz’e açılan kapıları olduklarından Bitlis vilayetinde yetiştirilen tütün içinde bir pazar olmuştur. Nitekim bu bölgede daha ucuz, daha az kaliteli ve kaçak tütünde bulunduğu Karadenizli tüccarların da uğrak yeri olmuştur.³²⁶ Kaçakçılar için dağlık, engebeli arazi şartları tütün kaçakçılığında büyük bir avantaj sağlamıştır. Kolcuların kaçakçıları takibinde girilebilecek çatışmalarda kayıp verme riskinin çok olması, gerekli önlemleri almalarını zorlaştırmıştır.

Her ne kadar Reji Şirketi, üretimi arttırmaya yönelik bazı çalışmalar yapsa da, hükümet ile olan ilişkilerinde örtük güvensizlik meselesi, iki tarafında bazı uygulamaları ağırdan almalarına neden olmuştur. Devlet Reji ile yaptığı anlaşma gereğince Şirkete, karşılaşacağı aksaklıkların giderilmesi konusunda yardım sözü vermişti. Sözleşme hükümlerine göre Reji de, üreticiyi koruyacak, ambarına aldığı tütünü muhafaza edecek ve ilk iki yıl boyunca ürünün tüm masraflarını karşılayarak, tütünün tasnifinde çiftçiye yardımcı olacaktır.³²⁷ Şirket’in dayanıklı ve düzenli ambarlar yapmaması, Bitlis tütün üreticilerinin ürünlerinin zarar görmesine ve bunu

³²² BOA, DH. MKT, 1856/31, 29 Zilhicce 1308 (5 Ağustos 1891); Doğruel, s. 88. 1886 tarihli kanunnamenin ruhsatname ile ilgili bölümünde, ruhsat ücreti büyük vilayetlerde tütün satışı yapan dükkanlardan yıllık 1.5 adet 100’ük Osmanlı altını, diğer vilayet merkezlerinde buna Bitlis vilayeti de dâhil olmalı, yıllık 1 adet 100’lük Osmanlı altını ruhsatname resmi alınmaktadır.

³²³ Doğruel, s. 67.

³²⁴ Vedat Eldem, s. 77.

³²⁵ Dıġıroġlu, s. 49.

³²⁶ BOA, DH. ŞFR, 380/103, 12 Muharrem 1323 (19 Mart 1905). Bitlis ve Van’a kadar uzanan koridorda kaçak tütün ithali yapan Trabzonlu Laz tüccarlara ordu müdahale etmeye çalışmıştır.

³²⁷ Şartnamenin 17, 18, 19. Maddeleri. Aktaran: Dıġıroġlu, s. 37.

karşılayabilecek finansmanı olmayan küçük üreticilerin zor durumda kalmasına sebep olmuştur.³²⁸

Ambarların inşasında Reji, gerekli özeni göstermemiş ve devletin vadettiği yardımı talep etmiştir. Devlet de bu konuda tütün üreticilerinden yana tavır alarak Reji'nin yükümlülüklerini yerine getirmesi konusunda uyarmıştır. Buna istinaden, Reji genel merkezine ambarların gerekli büyüklükte ve sayıda, nerede yapılması gerekiyorsa acilen inşası için gereğinin yerine getirilmesi hususunu belirten yazılar yazılmıştır.³²⁹ Reji'nin vilayette örgütlenmesinin ilk zamanlarında Bitlis merkezde ruhsatsız ekilen tütünlerin kontrol işinin vilayet dâhilinde bir memura verilmesi talep edilmiştir.³³⁰

Reji idaresinin yereldeki temsilcileri de karşılaştıkları problemlerin çözümünde devletten zaman zaman yeni yasal düzenlemeler yapmasını isteyerek destek talep etmişlerdir. Hükümet bu talepleri dikkate alırken, tütün üreticisini de korumak adına Şirket ile aralarında hakkaniyet ve hukuk kurallarına bağlılık üzerine yeni nizamnameler yayınlamıştır.³³¹ Reji de, bu nizamnamelere uygun olarak Bitlis ve Muş'tan satın aldığı tütünlerin bedelini zamanında ödemek zorunda kalmıştır.³³² Bitlis vilayetinde meydana gelen anlaşmazlıklar bu nizamnamelere göre halledilmiş ve yerel dengelere dikkat edilmiştir.

Ürünlerin ambarlara teslimi sırasında fiyat belirlenmesi ile ilgili yaşanan sıkıntılar, şirket ve halk arasındaki ilişkilerde en belirleyici olanıydı. Yerel yöneticilerin halledemediği problemler çıktığında tütün üreticileri, verilen fiyatların şartnameye uygun olmadığını, Şirketin herhangi bir bedel tayin etmeyerek zaman kazanmaya çalıştığını ve ödemeleri aksattığına dair şikâyetlerini doğrudan merkezi otoriteye iletmekteydi.³³³ Hükümet bu gibi şikâyetleri hemen dikkate alıyor ve gerekenin

³²⁸ BOA, DH.MKT, 1845/126, 23 Zilkade 1308 (30 Haziran 1891). Hükümet Reji İdaresinin yüklendiği sorumluluğu yerine getirmesini istemiştir.

³²⁹ BOA, BEO, 829/62163, 13 Rebiülevvel 1314 (22 Ağustos 1896).

³³⁰ BOA, DH.MKT, 1488/5, 09 Cemaziyelahir 1305 (13 Şubat 1888).

³³¹ BOA, DH.MKT, 1400/74, 24 Cemâziyelevvel 1304 (18 Şubat 1887).

³³² BOA, DH.MKT, 1899/118, 7 Cemâziyelevvel 1309 (9 Aralık 1891).

³³³ BOA, DH.MKT, 1415/17, 29 Receb 1304 (23 Nisan 1887).

yapılması hususunda talimatlar veriyordu.³³⁴ Burada genel olarak bir denge politikası olarak hem şirketi hem de halkı memnun etme gayreti gözlenmektedir.

Muş'ta yetiştirilip Muş Reji İdaresince satın alınan bazı tütünler, kalitesinin düşük olduğu bahane edilerek bedeli ödenmek istenmemiştir. Siirt ve Muş tütün çiftçisiyle Reji arasında da anlaşmazlıklar yaşanmıştır.³³⁵ Reji Şirketi'nin şartnamenin gereklerini yerine getirmeyen bu keyfi uygulamaları, tütün çiftçisinin de tepkilerine neden olmuştur. Muş sancağı mutasarrıfı bu tip olaylarda müdahil olup, Reji acentesinin yükümlülüklerini yerine getirmesini, çiftçiyi ve hazineyi zarara uğratmaması konusunda uyarılarda bulunmuştur.³³⁶

4.5. Bitlis'te Tütün Kaçakçılığı

Tütün üretiminin vergilendirilmesi ve bu vergilerin toplanma usulünün Tanzimat'la birlikte sürekli değişmesi kaçak tütünün en önemli gerekçelerinden biridir. Bu değişiklikleri takip etmek de çok zordur, başlıca uygulamalar şöyle özetlenebilir: 19. yüzyılın ortalarına doğru iltizam usulünden vazgeçilmesi sonra tekrar bu yönteme dönülmesi, öşür vergisinin toplanmasında değişikliklerin yapılması, 1861'den sonra devletin gümrükler üzerinde denetimini sıklaştırdığı inhisar düzeninin ilk girişimlerini başlatarak müruriye resminin alınması, bandrol sistemi gibi düzenlemeler ile yeni vergi tarifeleridir.³³⁷ 1883 yılında tütün kontrolünün Reji Şirketi'ne devredilmesinden sonra, bu şirketin faaliyetlerine ve üretimin bütün aşamalarını denetlemesine tepki olarak da kaçakçılık devam etmiştir.

Reji'nin faaliyetlerine tepki olarak halkın tütün kaçakçılığı yapması ve devletinde buna göz yuman bir anlayışa sahip olması dikkat çekicidir.³³⁸ Daha önce değinildiği üzere, Osmanlı coğrafyasının tamamına yakınında İmparatorluğun sahip olduğu elverişli iklim ve toprak yapısı, tütün ekiminin yapılmasını kolaylaştırmaktaydı. Tütün tarımının yapılması, düz ovalarda olabileceği gibi, dağlık ve yüksek arazilerde de mümkündü. Bitlis vilayeti genelinin arazi koşulları, tütün üretiminin yaygınlaşmasını

³³⁴ BOA, DH.MKT, 1766/77, 17 Safer 1308 (2 Ekim 1890).

³³⁵ BOA, DH.MKT, 247/62, 08 Zilhicce 1311 (4 Haziran 1894); BOA, BEO, 909/68110, 15 Ramazan 1314 (17 Şubat 1897).

³³⁶ BOA, DH.MKT, 1365/31, 15 Zilhicce 1303 (14 Eylül 1886).

³³⁷ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, s. 130.

³³⁸ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, s. 27.

desteklemiş ve vilayetin sınıra yakın olması ise kaçakçılığı Bitlis için olağan hale getirmiştir.

Ekonomik değeri yüksek olan tütün bitkisinin yetiştirilmesi hem köylüler ve hem de küçük çiftçi grupları için daha cazip hale gelen bir uğraştı. Vilayette yetişen ürünlerin pazara sunulması sırasında maliyeti arttıran iki unsur olarak yol güvenliği ve arazi şartlarının yetersiz olması öne çıkmaktadır. Bunların yanında Reji'nin uyguladığı katı kurallar, çiftçilerin tütünlerini Reji ambarlarına kadar taşıma zorunluluğu gibi prosedürler, üreticilerin alternatif yollar aramalarına sebebiyet vermiştir.

Reji'nin vermiş olduğu fiyatlar, çoğu zaman çiftçilerin yüklendikleri maliyeti bile karşılayamamaktaydı. Reji memurları sıklıkla keyfi davranarak şartnamede yer alan fiyatlara bakmadan daha düşük fiyatla tütün alımı yaparak halkın şikâyet konusu olmuşlardır.³³⁹ Tütünde kaçakçılığa neden olan diğer unsurlar; Reji'nin üreticilerden tütün satın alırken zor kullanması ve üretime başlarken vaat ettiği finansman desteğini esirgemesidir. Çiftçiler, Reji ile ilişkilerinde karşılaştıkları bu muamelelere karşı hem tepki olarak hem de daha yüksek fiyat verdikleri için kaçakçıları tercih etmişlerdir.

Kaçakçılara tütün satmanın başka avantajları da vardı: Çiftçiler ürettikleri tütün miktarını Reji'nin isteğine uygun olarak sınırlamak zorunda kalmıyor, Reji'nin depolarında bekletmek için fazladan para ödemiyor ve duhân öşrü gibi vergileri ödemekten kurtulmuş oluyorlardı.³⁴⁰ Tütün üreticileri; Reji şirketinin baskıcı, otoriter yönetim anlayışına karşı tercihlerini ve çıkarlarını daha özgür ve daha esnek bir ticari zihniyetten yana kullanarak, kaçakçıları da piyasada önemli bir aktör haline getirmişlerdir.

Bitlisli tütün yetiştiricileri Reji ile birlikte gelen yeni yöntemden memnun kalmamışlar ve başka bir uygulamanın yapılmasını yöneticilerden talep etmişlerdir. Tütün üretimine kota konulması, depolama ve nakliye masrafları, özellikle fakir çiftçileri zor durumda bırakmıştır. Buna karşılık üreticiler, tütünlerden sabit bir verginin

³³⁹ BOA, DH.MKT, 1486/48, 4 Cemâziyelâhir 1305 (17 Şubat 1888). Reji idaresi de çiftçilerin tütünlerini süresi içerisinde ambarlara teslim etmemelerini şikâyet konusu yapmıştır. BOA, DH.MKT, 1359/81, 10 Zilkade 1303 (10 Ağustos 1886). Halkın Reji kolcularına verdiği tütün tabakalarının muayenesinin şartnameye uymadığına dair şikâyet.

³⁴⁰ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, s. 29.

alınarak satışının serbest bırakılmasını istemişlerdir.³⁴¹ Şirket, kendisine iletilen tüm bu taleplere, komisyonlarında görüşmesine rağmen olumlu bir yanıt vermemiştir.

Reji idaresi tütün ile ilgili her türlü işlemi, denetimi altında tutmak istediğinden, yapılan tüm tarımı kayıt altına almaya çalışmıştır.³⁴² Ruhsat almadan ekimi yapılan tütün miktarının da defterlere kayıt edilmesi zorunluluğu getirilmiştir. Bununla beraber bazı dönemlerde tespiti yapılan kaçak tütün hasadının da değerlendirilmesi yönünde kararlar alınmıştır.³⁴³ Eylül 1895 tarihinde Maliye Nezareti aldığı bir kararla, daha önce izinsiz olarak ekimi yapılmış olsa da olgunlaşmış tütünün imha edilemeyeceğini belirtmiş, Aralık 1895 tarihinde de olgunlaşmamış tütünü de kapsayacak şekilde bu kararı genişletmiştir.³⁴⁴ Piyasada tütünün önemine işaret eden bu uygulama ile tütün bir şekilde üretilmiş olunca, piyasaya arz edilmesine izin verilmek zorunda kalındığı anlaşılmaktadır.

Yerel tütün üreticileri de hükümetin Reji'ye karşı çekimser tavrını bildiğinden Bitlis çevresinden satın alınan tütünlerin fiyatının altında satın alındığına dair şikâyetlerde bulunmuşlardır. Yapılan incelemelerde bu şikâyetlerin çoğunlukla asılsız olduğu görülebilmektedir.³⁴⁵ Reji Şirketi kendisine bağlı olan kolluk gücüne de güvenerek, zor yoluyla kaçakçılık faaliyetlerini önleyebileceğini düşünmüştür.

Çiftçilerin fiyat tespitinde bir istikrarın sağlanmasına dönük istekleri ve Bitlis Reji acentesi tarafından tütün mahsulünün satın alımı sırasında muhammin tayin edilmemesi, mahsulün düşük fiyattan alınmak istenmesi gibi konular idari mekanizmalara şikâyet edilmiştir.³⁴⁶ Daha sonraki yıllarda muhammin memurlarının Bitlis Reji idaresine tayinlerinin gerçekleştirilmesi yönünde talepler olmuştur.³⁴⁷ Tütünün fiyatının belirlenmesi konusunda yaşanan bu anlaşmazlıklara çözüm bulmak için arayışlar hep devam etmiştir.

³⁴¹ BOA, DH.MKT, 2239/152, 20 Rebîülâhir 1317 (28 Ağustos 1899).

³⁴² BOA, BEO, 706/52915, 2 Cemâziyelâhir 1313 (20 Kasım 1895).

³⁴³ BOA, BEO, 699/52405, 15 Cemâziyelevvel 1313 (3 Kasım 1895); Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, s. 35. 1858 tarihli Osmanlı Arazi Kanunnamesinde; izinsiz dikilen asma ve ağaçların olgunlaştıktan sonra sökülemeyeceğini hükme bağlamıştır. Bunun çiftçiye vereceği zararın, hükümete sağlayacağı yarardan daha fazla olduğu inancı vardır. Toprağın izinsiz ekilmesi boş kalmasına tercih edilmiştir.

³⁴⁴ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, s. 35.

³⁴⁵ BOA, DH.MKT, 1415/14, 29 Receb 1304 (23 Nisan 1887).

³⁴⁶ BOA, DH.MKT, 1366/115, 22 Zilhicce 1303 (21 Eylül 1886).

³⁴⁷ BOA, DH.MKT, 1795/99, 15 Cemâziyelevvel 1308 (27 Aralık 1890).

İmparatorluk genelindeki tüm tütün üreticilerinde olduğu gibi Bitlis'teki tütün üreticileri de Reji Şirketinin uygulamalarından duydukları rahatsızlığı şikâyet etmekten hiç çekinmemişlerdir. Ancak Reji Şirketinin bürokratik ilişkileri yönlendirebilecek kadar gücü olduğu görülebilmektedir.³⁴⁸ Dolayısıyla bu şikâyetler ile halk müspet bir sonuca genellikle ulaşamamıştır.

Tütün ekilecek alanın yarım dönümden aşağı olmamasına karşılık verilen ekim ruhsatını almayan çiftçiler, kolcuların tespitleri doğrultusunda cezai müeyyidelere maruz kalmışlardır.³⁴⁹ Belirlenen bu para cezaların ödenmesi Reji nizamnamelerine dayandırılarak zorla talep edilmiştir.³⁵⁰ Reji öncesi dönemde serbestçe üretim yapabilen çiftçiler, uygulanan bu cezalardan sonra üretimden gelen güçlerini kaçakçılardan yana döndürmüştür.

Kaçakçılık işini yapanlar arasında toplumun her kesiminden insanlar vardı. Reji Şirketine karşı olan tavrın yanında, bir de Osmanlı mali yapısındaki sorunlar nedeniyle, düzensiz ve geç aldıkları ücretleri yüzünden devlet memurları, ordu mensubu sivil ve askeri personel ile tütün üreticileri de kaçakçılık yapıyorlardı.³⁵¹ Genelde vilayetlerdeki idareciler bu durumu tasvip etmeseler de müdahalede bulunmadıkları için dolaylı olarak kaçakçılığı desteklemiş oluyorlardı.

Vilayetin Reji komiserliği, Bitlis ve Muş'ta yapılan tütün ziraatının duhân nizamnamesine uygun yapılmadığını, kaçakçılığın önlenmesinde mahalli idarenin gereken desteği vermediğini merkezi hükümete defalarca şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine hükümet bölgeye en yakın idari birim olan Erzurum vilayetine yazı yazarak gerekenin yapılmasını istemiştir.³⁵² Bitlis vilayetinin küçük ve dağlık bir alanı kapsamaması, yerel yöneticilerin zengin eşrafla olan ilişkilerinden dolayı, bölgenin tarım politikalarına çok fazla müdahale edilememiştir.

³⁴⁸ BOA, DH.MKT, 361/56, 15 Zilhicce 1320 (15 Mart 1903). Mahalli Reji memurları, Van'dan çekilmek istenen tütün ziraatçılarına ait şikâyet telgraflarını, Posta ve Telgraf müdürü aracılığıyla engelleyebilmiştir.

³⁴⁹ BOA, DH.MKT, 605/19, 28 Receb 1320 (31 Ekim 1902). Yerel yöneticiler, çiftçiler ve Reji idaresi arasında bir denge tutturmaya çalışmışlardır. İzinsiz tütün ekenlere verilen cezaların affına dair kurumlar arası yazışmalar yapmışlardır.

³⁵⁰ BOA, DH.MKT, 2393/66, 26 Rebüülâhîr 1318 (23 Ağustos 1900).

³⁵¹ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, s. 30; BOA, DH. MKT. 338/10, 02 Şaban 1312 (29 Ocak 1895). Muşlu tütün tüccarları ruhsatını aldıkları tütünü rejeye satmaları gerekirken, İran'a kaçak yoldan götürüp satmak istemişlerdir. Yakalanan tütünü, geçiş yolunda kendilerine yardım eden Hamidiye alay kaymakamının hanesinde saklamaya çalışmışlardır.

³⁵² BOA, DH.MKT, 1361/141, 26 Zilkade 1303 (26 Ağustos 1886).

Bitlis vilayetinin tütün tarımı üzerine yapılan araştırmalarda bölgeden ihraç edilen tütünün miktarına ait kayıtlara, Osmanlı Arşivinde henüz ulaşılamamıştır. Bunun bir nedeni tütünün çok fazla ihraç edilmeyip bölgede tüketilmesi ve yoğun olan kaçakçılığın doğası gereğİ ölçülemez olmasıdır.

Hükümet ve Reji Şirketi arasındaki gerginliğin mikro ölçekteki yansıması, Bitlis vilayetinde kolcular ve yerel yöneticiler arasında da yaşanmaktaydı.³⁵³ Buna rağmen merkezi devlet Reji Şirketinin resmi yollardan kendisine yaptığı başvuruları değerlendiriyor ve taleplerini dikkate alıyordu.

Bitlis vilayet merkezinde, özellikle Muş sancağında Reji kolcuları ve yerel idareciler arasında sık sık sürtüşmeler yaşanmıştır. Ülke genelinde yaşanan buna benzer çatışmalarda çok sayıda ölüm olayına rastlanmaktadır. Reji'nin sahip olduğı 6.000 kişiden fazla kolcu kuvveti, toplumsal bir kargaşa döneminde Osmanlı hükümeti için bir tehdit arz etmekteydi. Hükümet buna çözüm olarak, kolcu kuvvetlerini silahsızlandırmayı uygun görmüştür. Buna istinaden 1895 yılının son aylarında Trabzon, Halep, Harput, Konya, İzmir, Bursa ve Bitlis'te kolcuların silahları ellerinden alınmıştır.³⁵⁴ Bu geçiş sürecinde kolcuların yerine kaçakçılığı önleme görevi orduya verilmiştir. Gergin geçen tütün imtiyazı süresi boyunca Devlet ile Reji arasındaki istişareler sözleşme bitene kadar devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu her ne kadar kaçakçılığın karşısında açıkça tavır almasa da bazen vilayet merkezlerine gönderdiğı emirnamelerde, kaçakçılığın önlenmesi ve hukukun korunması için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.³⁵⁵ Bu çeşit isteklerin uygulamada nasıl bir etki yarattığına dair elimizde kayıtlar yoktur.

4.6. Bitlis'te Tütünün Üretim Araçları

Tarım araçlarının kullanımında belirleyici olan, bölgelerin iklim şartları, toprak yapısı ve tarımsal faaliyetin ne kadar emek yoğun olduğudur. Osmanlı İmparatorluğu genelinde çiftçilerin kullandığı tarım araçları daha çok tahtadan yapılmış saban, el orağı,

³⁵³ BOA, DH.MKT, 1371/31, 11 Muharrem 1304 (10 Ekim 1886). Bu belgede tütün kaçakçılığına dair bilgilerin yanında, çayın da kaçakçılığa konu bir ürün olduğı anlaşılmaktadır.

³⁵⁴ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, s. 37.

³⁵⁵ BOA, DH.MKT, 2090/16, 22 Rebiüevvel 1316 (10 Ağustos 1898).

tırpan, çapa, sürgü gibi ilkel ve basit aletlerdir.³⁵⁶ Bitlis vilayetinin dağlık arazi yapısı nedeniyle, 19. yüzyıl sonlarında bile tarımsal faaliyetlerde daha modern yöntemler ve makinalar kullanılmamış, ilkel metotlar ile üretime devam edilmiştir. Üretim ve hasat dönemlerinde emeğin yanında geleneksel eski aletler kullanılmakla beraber Amerika ve İstanbul'dan getirtilen birkaç harman kalburu (elek) da kullanıma girmiştir.³⁵⁷

Teknolojik altyapının yetersiz ve verimliliğin düşük olması vilayette yaşayan halkı da olumsuz etkilemiştir. Anadolu'nun diğer yörelerinde tarım ürünlerinin hasat zamanı gelince emek gücüne duyulan ihtiyaç nedeniyle, bölgede mevsimlik emek göçüne rastlanmaktadır. Bundan dolayı vilayette yaşayan yerel halk dışarıya göç etmek zorunda kalmıştır.³⁵⁸ Teknolojik gelişmelerin paralelinde, üretim araçlarını dönüştüremeyen üreticilerin göç etmesi, vilayet nüfusunun azalmasına da neden olmuştur.

19. yüzyıl ziraat ve tarım eğitimi konusunda Tanzimat döneminde yapılan çalışmalarda, İstanbul'dan vilayetlere ziraat müfettişleri atanmasına rağmen, Diyarbakır, Van ve Bitlis'te bu uygulamalara rastlanılmamaktadır.³⁵⁹ Bunda bölgenin toprağa bağlı üretiminin küçümsenerek yerine hayvancılığın çok daha önemli bir faaliyet olarak benimsenmiş olması yatmaktadır.

19. yüzyıl ikinci yarısından sonra İzmir ve Adana bölgelerinde modern ziraat teknikleri uygulanıp teknoloji yoğun tarım yapılmaya başlanırken, Konya ovasında da yeni teknolojiye sahip aletlerin denemeleri yapılmıştır. Karadeniz kıyılarında Samsun'da tarımsal üretimde artışlar bazı teknik gelişmelerle gözlenirken Van, Bitlis ve Trabzon vilayetlerinde herhangi bir yenilik ya da modernleşmeye dair kayda rastlanmamıştır.³⁶⁰ Arazinin engebeli ve iklimin sert olması, anılan yerlerde geleneksel yöntemlerle geleneksel tarımın yapılmasına ikna edici olmayan gerekçeler olarak öne sürülebilir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde tarım

³⁵⁶ Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s. 85.

³⁵⁷ Salname, H. 1310 (M. 1892), s. 165.

³⁵⁸ Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan (çev.), 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mart 2008, s. 148.

³⁵⁹ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, s. 92.

³⁶⁰ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, ss. 149-150.

tekniklerinin gelişmesi ve makineleşmeden söz ederken, o bölgenin ulaşım olanakları en önemli belirleyici olmuştur.

Sanayi devrimi sonrası Avrupa'da gerçekleşen teknolojik sıçrama, Osmanlı'ya gecikmeli olarak gelmiştir. Öküz, at ve katır gibi hayvanların gücünden faydalanılarak toprak sürülürken, bazı bölgelerde halen insan emeği tek seçenek olarak devam etmektedir. Bitlis'te tarım ürünlerinin harman işlerinde; başakların at, eşek gibi hayvanlara çiğnetilerek taneleri saplarından ayırıyorlardı. Bu gayet ilkel bir yöntem olarak uygulanıyordu.³⁶¹ Makineleşmemenin en önemli sonucu olarak, insan emeğine olan ihtiyaç üretimin her aşamasında açıkça görülüyordu.

Katır, at ve eşeklerin gücünden sağlanan fayda sadece toprağın sürülmesinde değil, üretim-pazar ilişkisinin her safhasında yer almaktadır. Tarladan toplanan ürünün harmana, oradan ambara taşınmasında ve sonra ürünün satışında nakliye aracı olarak kullanılmaları hayvanların üretime katkılarına göstermektedir. Anadolu'nun çoğu yerinde ticaret kervanlarının yük taşımada kullandığı develerden ise Bitlis vilayetinde ticaret yapanlar, arazi yapısının zorlukları nedeniyle faydalanmamıştır.

³⁶¹ Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, ss. 86-87.

5. SONUÇ

Bu çalışmada 19. yüzyıl ikinci yarısında Osmanlı idari sisteminde yaşanan dönüşümün, genelde Osmanlı tütününde ve ilgili kurumlarında, özelde Bitlis vilayetinde ve tütününde meydana getirdiği değişim incelenmeye çalışılmıştır. Tütün bitkisinin Amerika kıtasının keşfiyle ortaya çıkmasından sonra, Avrupa'ya gelmesi ve oradan bütün dünyaya yayılması bir yüzyıla yakın süreç almıştır. Bu süreçte tütün, kullanıldığı ülkelerde yarattığı etkiyle, toplumların sosyal, siyasal ve iktisadi yaşamlarında izler bırakmıştır. Tütün, üretim ve tüketimine karşı uygulanan yasaklar, konulan kotalar ve ticaretinde vergilendirmeye yönelik kısıtlamalara rağmen, 16. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın sonuna kadar tarım ve ticaretinde nicel bir genişleme meydana gelmiştir.

Osmanlı Devleti de, tütün ile tanıştıktan sonra üreticisini ve tarımını geliştirilmek adına birçok düzenleme yapmıştır. Devlet, 19. yüzyıl ikinci yarısında tütün tekeli ile ilgili özel girişimleri desteklemenin yanında, görülen potansiyel üzerine tütünü bir süre kendisi inhisar altına almıştır. 1883 yılında Reji Şirketinin kurulmasından sonra tütüne dair bütün organizasyon bu Şirket tarafından yürütülmüştür. Reji, yaptığı çalışmalar ile her ne kadar yabancı patentli bir işletme olsa da, Osmanlı İmparatorluğu'nda dağınık olarak süregelen tütün tarım ve ticaretine dair uygulamaları, belli bir sistematığe bağlayarak yeni bir organizasyon oluşturmuştur. Reji teşkilatlanmasında, tütüne dair faaliyetlerin yapıldığı her yerde bir acente veya komiserlik bürosu açılmıştır.

Bitlis idari yapılanmasında meydana gelen değişiklik sonrası vilayet olma süreci, yerele özgü potansiyeli de tetiklemiştir. Muş, Siirt ve Genç (Bingöl) sancaklarının Bitlis vilayetine dâhil edilmesinden sonra, genişleyen vilayet sınırları hem nüfusu, hem de ticarete konu olan ürünlerin kapasitesini arttırmıştır. İncelenen arşiv belgelerinde çok az bilgisine ulaşılan Genç sancağının detaylı tasvirinin yapılamaması, sahip olduğu arazi şartlarının düşürdüğü üretim performansı yüzündendir. Genç sancağı, Muş ve Siirt sancakları kadar vilayet merkezine gelir babında bir katkı sağlayamamıştır. Siirt merkezde bulunan Düyun-ı Umumiye İdaresi Nezareti, özellikle burada yer alan tuzların ve diğer gelir kalemlerinin denetimini sağlayarak, hazineye belirli bir katkı

sağlamıştır. Vilayetteki ekonomik canlılığa paralel olarak, nüfusta da bir artış meydana gelmiştir.

Teknolojik gelişmelerin erken kapitalistleşen ülkeler ve Batı Anadolu'ya göre, daha geç geldiği Anadolu'nun doğu vilayetlerinde, üretimin çeşitlenmesi ve endüstriyel tarım verimliliği düşük düzeylerde kalmıştır. Bunun ortaya koyduğu iktisadi gelişmişlik farkı, vilayetin batıya emek göçü vermesine neden olmuştur. 19. yüzyıl sonu itibariyle I. Dünya savaşına doğru vilayet nüfusunda büyük bir azalma olmuştur. Yaklaşan savaşın yerelde yarattığı psikolojik tahribat ile vilayetin sahip olduğu ayrıcalıklı ticari güzergâhın, kuzeyde Rusya'ya, güneyde Süveyş kanalına kayması iktisadi hayat dengesinin sarsılmasının yanında, nüfusunun da büyük miktarda azalmasına neden olmuştur.

Vilayet ekonomisine, en büyük katkıyı en kalabalık nüfusa sahip olan Muş sancağı yapmıştır. Muş merkez kazası, köyleri ve Bulanık kazasıyla beraber tütün tarımında da başat rolü oynamıştır. Taranan arşiv belgelerinde, Erzurum gümrüğüne gönderilen tütünlerin adları, Bitlis ve Muş tütünleri olarak geçmektedir. Arşiv belgelerine göre Bitlis ve Muş tütünleri kavramı, ilk olarak 1749 yılına ait bir belgede geçmektedir. Elimizdeki bu belgeye göre, Bitlis ve Muş tütününün Bitlis bölgesindeki kayıtlarda ilk olarak bu tarihte geçtiği bilgisi verilmesine rağmen, tütün tarımının bu tarihten önce olabileceği sonucu da çıkarılmaktadır.

Cuinet ve Osmanlı arşivinden elde edilen bulgular sonucunda; Bitlis tütün tarımında 1883 yılından sonra Reji'nin devreye girmesiyle, tütün üretimi ve pazara sunulması aşamalarında, çiftçiler ile sorunlar yaşanmıştır. 19. yüzyıl ikinci yarısında Bitlis tütününe dair arşivde yer alan belgelerin çoğu, vilayette yer alan Reji komiserliği ve çiftçiler arasında yaşanan çatışmalara dair şikâyet mektuplarıdır. Tütün tarımının hacminin yükselmesine bağlı olarak yapılan fazla üretim ve Reji'nin uyguladığı sıkı politikalara tepki olarak, çiftçiler tütünlerini kaçakçılara satarak kendileri için daha kârlı olan bir alışverişe başlamışlardır.

Çalışmada kullanılan tasnifi yapılmış birincil kaynak grubu olan arşiv belgelerinde; Bitlis vilayetinde tütün tarımı ve ticaretine dair bulgulardan daha çok,

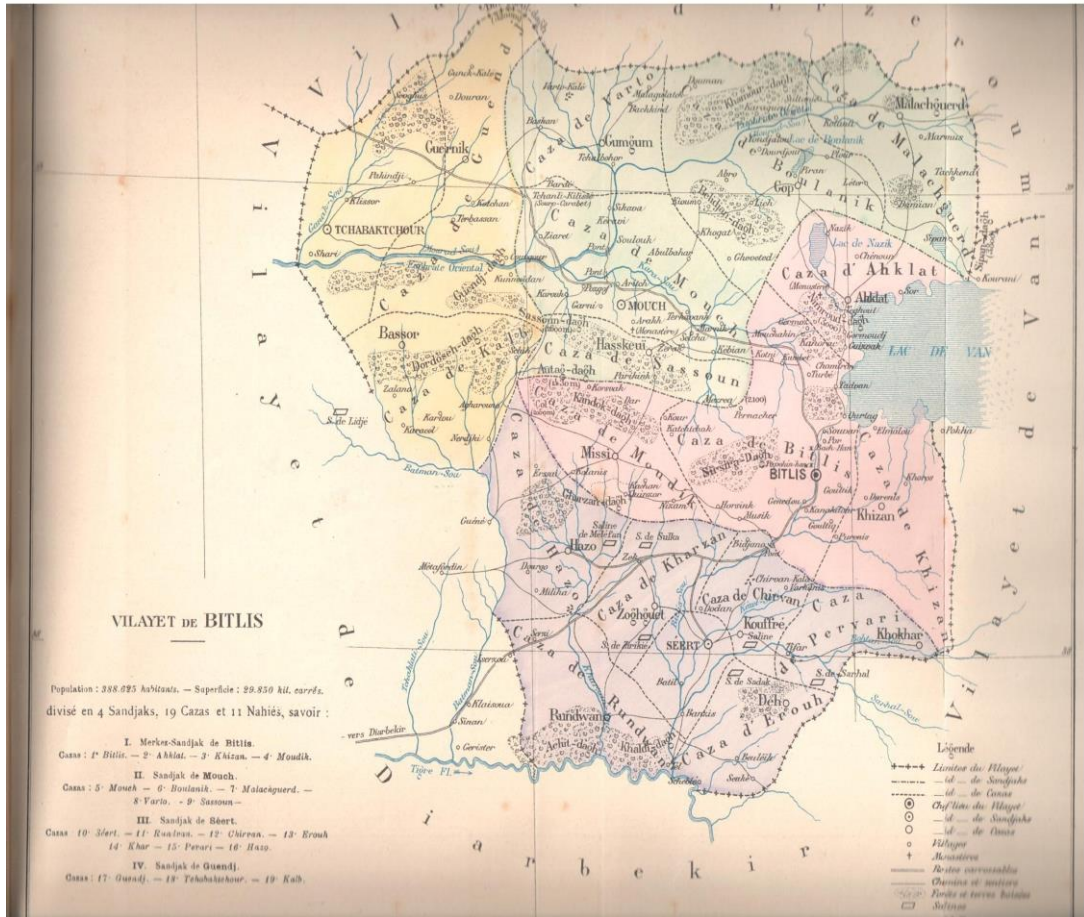
Reji'nin çiftçi ile muhataplığından ortaya çıkan sorunların çözümü ve şikâyet konuları yer almıştır. Reji'nin örgütlenme pratiğinde, tütün tarım ve ticaretinin yoğun olduğu diğer merkezlere göre, Bitlis vilayetinde daha kapsamlı bir yapılanmaya gitmemesinin nedeni ise; Reji'nin Bitlis vilayetinde ya tütün potansiyelini küçümsemiş olması, ya da merkezden uzak olan bu vilayette tütün kaçakçılığına engel olamayacağını düşünmesidir.

Bitlis ve periferisinin, kervan ticaret yollarının üzerinde bulunması, özellikle İran'dan gelen tömbeki tütünü ve ticarete konu ürünlerin bu güzergâh üzerinden Anadolu'ya yayılması, buranın stratejik önemini arttırmıştır. Bitlis şehri tarih boyunca özerk bir statü ile yönetilmiş, sahip olduğu özgül doğa şartlarının yarattığı olumsuzlukları, avantaja çevirebilmiştir. Rusya ve İran'a olan sınır yakınlığı ile doğudan Batı Anadolu'ya ve güneyden Karadeniz'e giden güzergâhların merkezinde olması, işlevsel olarak konumunu güçlendirmiştir. Bu ticari koridorun meydana getirdiği ekonomik sinerjiden beslenerek, yerel ekonomisine yüksek bir finansman girdisi sağlayabilmiştir. Bitlis vilayeti sahip olduğu dağlık arazi koşullarına rağmen, tarım ürünleri ve hayvancılık ekonomisinden maksimum derecede faydalanmaya çalışmıştır.

Bitlis vilayetinin genel çerçevesi içinde, vilayetin tütün tarımı ve Reji tekelinin tütün üretimine olan müdahalesinin yarattığı sonuçlar aktarılmaya çalışılmıştır. Döneme ait incelenen arşiv belgeleri, tütün ziraatından daha çok Reji İdaresinin tütün üreticileri ile ilişkileri ve hükümet ile yazışmalarını konu edinmiştir. Osmanlı'nın 19. yüzyıl ikinci yarısında, özellikle Anadolu'nun doğusuna ait henüz tasnifi yapılmayan arşiv belgeleri ve Fransa'da bulunan Reji Şirketine ait evrakların ulaşılabilirliği kolaylaştığında, yapılan bu çalışmayı tamamlayıcı unsurlar olacağı beklenmektedir.

EKLER

Harita 1 Bitlis Vilayeti, 1891

Kaynak: Cuinet, s. 523.

Harita 2
Bitlis Vilayetinde Kaza ve Nahiyeler

Kaynak: <http://www.tarihvedenediyet.org/2009/10/bitlis-vilayeti/>, 26.06.2013

Harita 3
Bitlis Vilayeti Genel Haritası, 1890

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

Kaynak: BOA, HRT. 1294.

Harita 4 Bitlis Vilayeti Genel Haritası, 1887

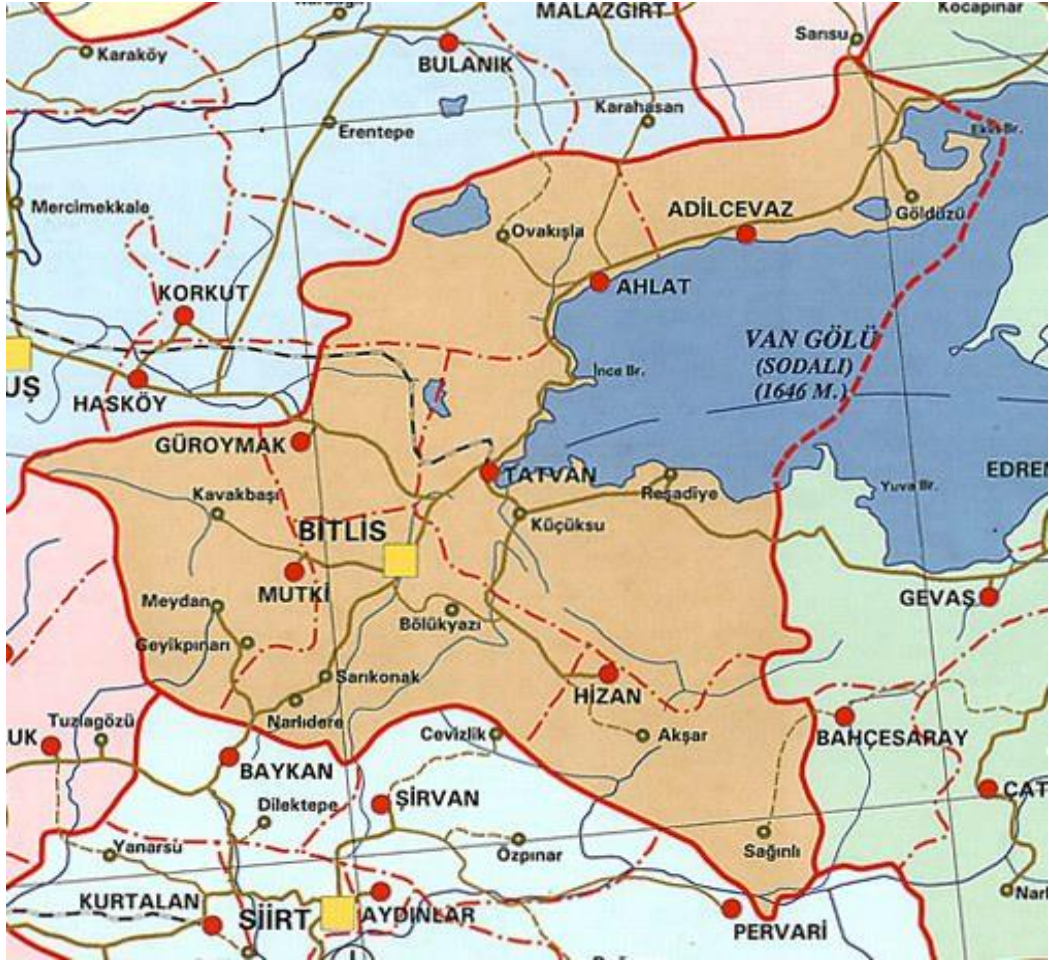
Kaynak: BOA, HRT. 2005.

Harita 5
2013 Yılı Bitlis İli İdari Sınırları

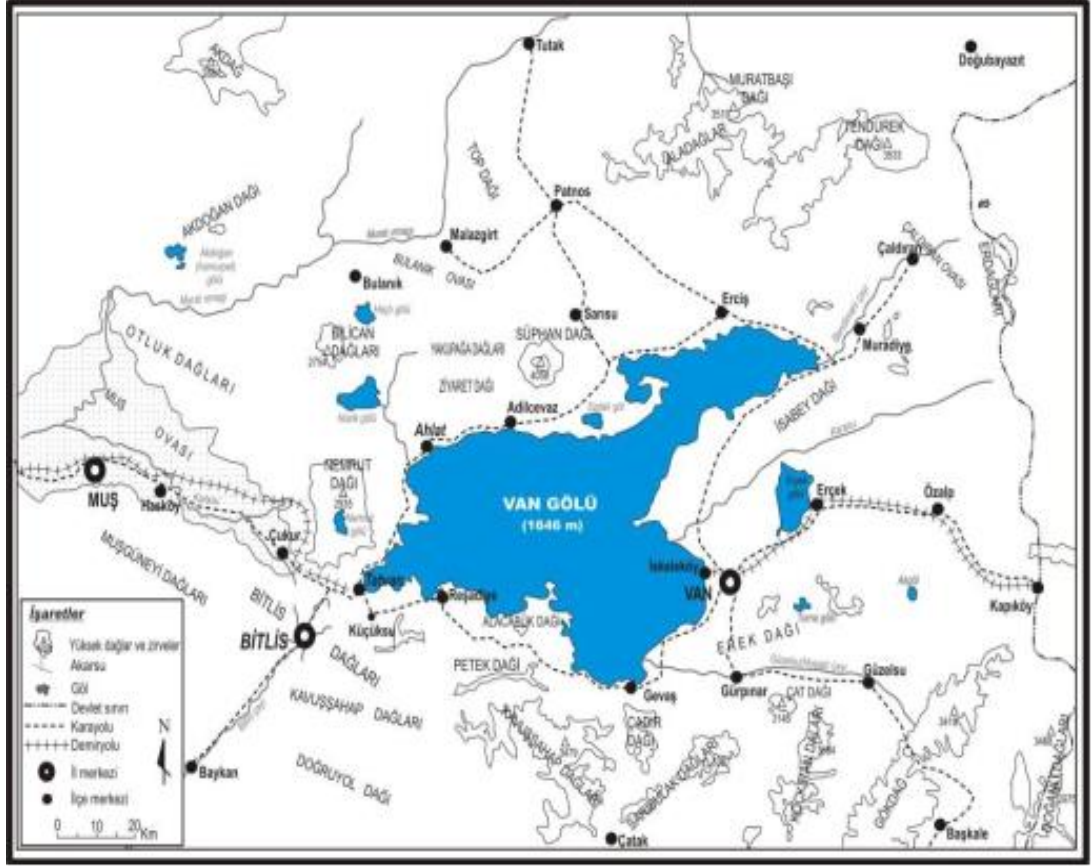
Kaynak: [http://tr.wikipedia.org/wiki/Bitlis_\(il\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Bitlis_(il))

Harita 6
2013 Yılı Bitlis İl Sınırı (Van Gölü'nün Dahil Olduğu Sınır)

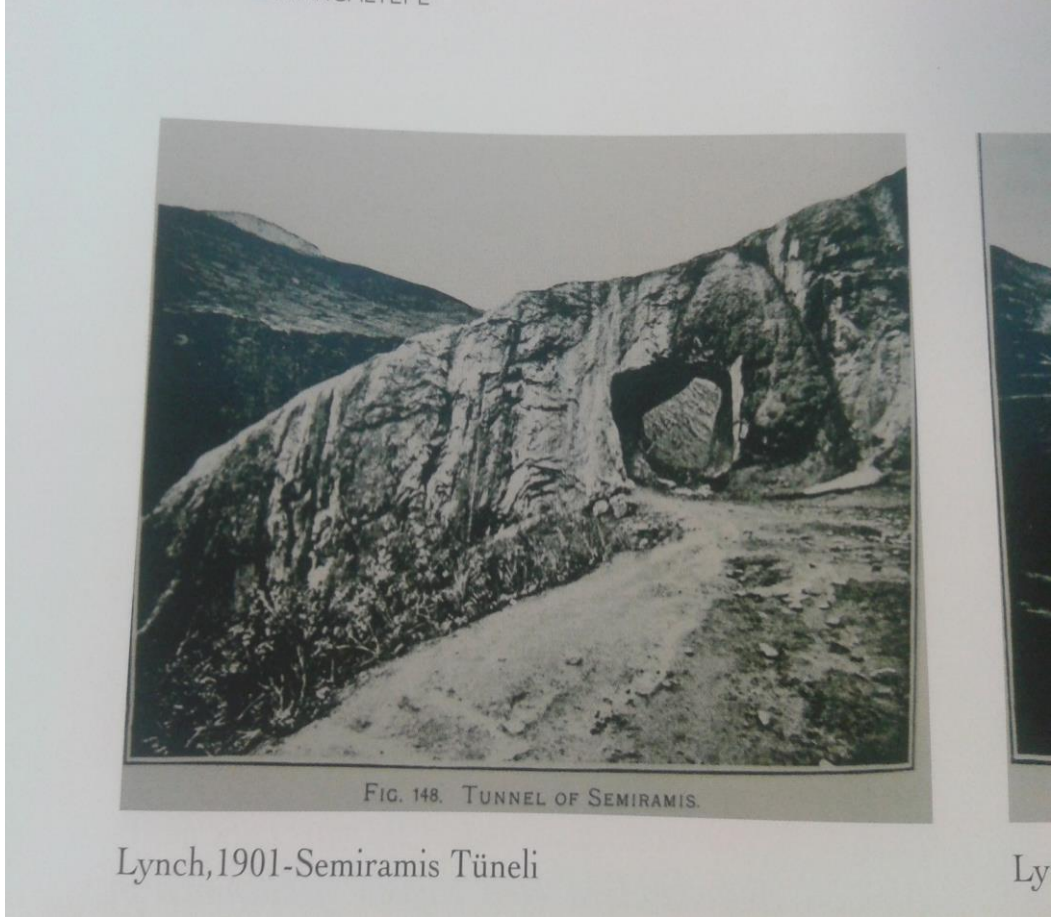
Kaynak: <http://www.yenisorular.com/bitlis-haritasi/>

Harita 7
Günümüzde Van Gölü ve Çevresinin Basitleştirilmiş Topografya ve Lokasyon Haritası

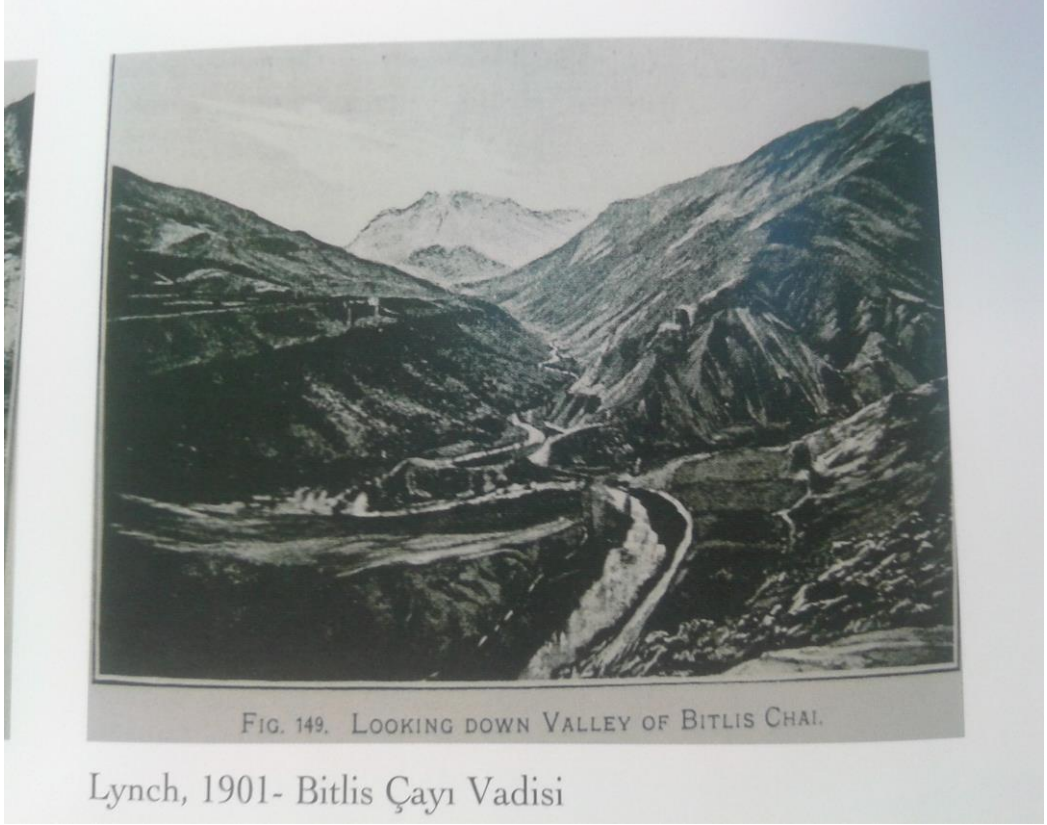
Kaynak: Arınc, *Tarihî ve Siyasî Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri*, s. 2.

Fotoğraf.1
Bitlis Semiramis Tüneli, 1901

Kaynak: Lynch, s. 156.

Fotoğraf.2
Bitlis ayı Vadisi, 1901

Kaynak: Lynch, s. 157.

Fotoğraf.3
Tebriz-Trabzon Ticaret Kervanı, 1901

FIG. 111. CARAVAN ON THE BLACK SEA-TABRIZ TRADE ROUTE.

Kaynak: Lynch, s. 8.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Kaynakları

- BOA**, BEO, 699/52405, 15 Cemâziyelevvel 1313 (3 Kasım 1895).
- BOA**, BEO, 706/52915, 2 Cemâziyelâhir 1313 (20 Kasım 1895).
- BOA**, BEO, 829/62163, 13 Rebiülevvel 1314 (22 Ağustos 1896).
- BOA**, BEO, 909/68110, 15 Ramazan 1314 (17 Şubat 1897).
- BOA**, BEO, 2404/180263, 25 Cemâziyelâhir 1322 (6 Eylül 1904).
- BOA**, C.ML. 673/27582, 27 Zilkade 1162, (8 Kasım 1749).
- BOA**, DH.MKT, 2090/16, 22 Rebiüevvel 1316 (10 Ağustos 1898).
- BOA**, DH.MKT. 2154/101, 17 Şaban 1316 (31 Aralık 1898).
- BOA**, DH.MKT, 1488/5, 09 Cemaziyelahir 1305 (13 Şubat 1888).
- BOA**, DH.MKT, 299/46, 24 Rebiülahir 1312 (25 Ekim 1894).
- BOA**, DH.MKT, 247/62, 08 Zilhicce 1311 (4 Haziran 1894).
- BOA**, DH.MKT, 1365/31, 15 Zilhicce 1303 (14 Eylül 1886).
- BOA**, DH.MKT, 1361/141, 26 Zilkade 1303 (26 Ağustos 1886).
- BOA**, DH.MKT, 1371/31, 11 Muharrem 1304 (10 Ekim 1886).
- BOA**, DH.MKT, 1366/115, 22 Zilhicce 1303 (21 Eylül 1886).
- BOA**, DH.MKT, 1795/99, 15 Cemâziyelevvel 1308 (27 Aralık 1890).
- BOA**, DH.MKT, 361/56, 15 Zilhicce 1320 (15 Mart 1903).
- BOA**, DH.MKT, 605/19, 28 Receb 1320 (31 Ekim 1902).
- BOA**, DH.MKT, 2393/66, 26 Rebûlâhir 1318 (23 Ağustos 1900).
- BOA**, DH.MKT, 338/10, 02 Şaban 1312 (29 Ocak 1895).
- BOA**, DH.MKT, 1415/14, 29 Receb 1304 (23 Nisan 1887).
- BOA**, DH.MKT, 2239/152, 20 Rebûlâhir 1317 (28 Ağustos 1899).

- BOA**, DH.MKT, 1486/48, 4 Cemâziyelâhir 1305 (17 Şubat 1888).
- BOA**, DH.MKT, 1359/81, 10 Zilkade 1303 (10 Ağustos 1886).
- BOA**, DH.MKT, 1415/17, 29 Receb 1304 (23 Nisan 1887).
- BOA**, DH.MKT, 1766/77, 17 Safer 1308 (2 Ekim 1890).
- BOA**, DH.MKT, 1400/74, 24 Cemâziyelevvel 1304 (18 Şubat 1887).
- BOA**, DH.MKT, 1899/118, 7 Cemâziyelevvel 1309 (9 Aralık 1891).
- BOA**, DH.MKT, 1845/126, 23 Zilkade 1308 (30 Haziran 1891).
- BOA**, DH.MKT, 1856/31, 29 Zilhicce 1308 (5 Ağustos 1891).
- BOA**, DH.MKT, 1559/68, 25 Safer 1306 (31 Ekim 1888).
- BOA**, DH.MKT, 1428/53, 9 Şevval 1304 (1 Temmuz 1887).
- BOA**, DH.MKT, 1447/67, 27 Zilhicce 1304 (16 Eylül 1887).
- BOA**, DH.MKT, 1438/16, 19 Zilkade 1304 (9 Ağustos 1887).
- BOA**, D.MMK.DHN.d, No: 23373 Hicri 1248 (1833).
- BOA**, DH.ŞFR, 174/4, 2 Muharrem 1311 (16 Temmuz 1893).
- BOA**, DH.ŞFR, 380/103, 12 Muharrem 1323 (19 Mart 1905).
- BOA**, İrade Dâhiliye, No: 72926, 12 Şaban 1301 (6 Haziran 1884).
- BOA**, İrade-i Şura-yı Devlet, No:1968, 30 Rebûlevvel 1295 (3 Nisan 1878).
- BOA**, İrade-i Şura-yı Devlet, No:1280, Lef.1, 15 Cemâziyelevvel 1290 (11 Temmuz 1873).
- BOA**, İrade-i Şura-yı Devlet, No:1280, 22 Cemâziyelevvel 1290(18 Temmuz 1873).
- BOA**, İrade-i Şura-yı Devlet, No:1280, Lef.2, 15 Cemâziyelevvel 1290 (11 Temmuz 1873).
- BOA**, İrade-Meclis-i Mahsus, No: 3367, 7 Recep 1300 (14 Mayıs 1883).
- BOA**, İrade-Meclis-i Mahsus, No: 3367, Lef. 2,3,8, 7 Recep 1300 (14 Mayıs 1883).
- BOA**, İrade-Meclis-i Mahsus, No:2048, 10 Cemâziyelevvel 1290 (6 Temmuz 1873).
- BOA**, İrade-Meclis-i Mahsus, No:2048, Lef.2, 10 Cemâziyelevvel 1290 (6 Temmuz 1873).

- BOA**, İrade-Meclis-i Mahsus, No:1815, Lef.1, 10 Şaban 1289 (13 Ekim 1872).
- BOA**, İrade-Meclis-i Mahsus, No:1836, 9 Ramazan 1289 (10 Kasım 1872).
- BOA**, İrade-Meclis-i Mahsus, No:1862, 11 Şevval 1289 (12 Aralık 1872).
- BOA**, İrade-Meclis-i Mahsus, No: 1755, 2 Muharrem 1289 (12 Mart 1872).
- BOA**, İrade-Meclis-i Mahsus, No:1755, Lef. 2, 10 Şaban 1289 (13 Ekim 1872).
- BOA**, İrade-Meclis-i Mahsus, No:1815, 10 Şaban 1289 (13 Ekim 1872).
- BOA**, İrade-Meclis-i Mahsus, No:1815, 9 Şaban 1289 (12 Ekim 1872).
- BOA**, İrade Meclis-i Mahsus, No:1045, Selh-i Cemaziyelahir 1278 (1 Ocak 1862).
- BOA**, İrade-Meclis-i Mahsus, No: 1726, 15 Ramazan 1288 (27 Kasım 1871).
- BOA**, Sadaret Mektubî Kalemi, Mühimme, No: 493/6, 29 Rebûlevvel 1304 (25 Aralık 1886).
- BOA**, MVL, 682/26, 02 Rebûlâhir 1281 (4 Eylül 1864).

2. Vilayet Salnameleri

- H. 1310 (M. 1892) Tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi.
- H. 1316 (M. 1898) Tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi.
- H. 1317 (M. 1899) Tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi.
- H. 1318 (M. 1900) Tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi.

3. Kitaplar

- Aktepe, Münir (hızl.). **Vak'a-Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi**. C.14, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Bruinessen, Martin Van. **Ağa, Şeyh, Devlet**. 7.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Corti, Egon Caesar Conte. **Tütün Keyfi**, Cemal Çağlar (çev.), İstanbul: Tekel Tütün Enstitüleri Yayınları, C. Serisi, No:4, 1946.
- Cuinet, Vital Casimir. **La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'asie Mineure**. Tome II, Éditeur Ernest Leroux, Paris, 1891.
- Çadırcı, Musa. **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Çelebi, Kâtip. **Fezleke**. Ceride-i Havadis Matbaası, C. II, Hicri 1287, (Miladi 1871).
- Desmet, Hélène ve Grégoire ve François Georgeon (Ed.). **Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler**. Meltem Atik-Esra Özdoğan (çev.). İstanbul: YKY, 1999.
- Dığıroğlu, Filiz. **Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi-Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)**. 1.Baskı, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Aralık 2007.
- Doğruel, Fatma ve A. Suut Doğruel. **Osmanlı'dan Günümüze Tekel**, İstanbul: Tarih Vakfı, Ocak 2000.
- Eldem, Edhem. **Osmanlı Bankası Tarihi**. Ayşe Berktaş (çev.). İstanbul: Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi-Tarih Vakfı Yayınları, Aralık 1999.
- Eldem, Vedat. **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Emiroğlu, Kudret. **Gündelik Hayatımızın Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2012.
- Erim, Neşe. "Tütünün Ticari Bir Mal olarak Ortaya Çıkışı: 1600-1900", Emine Gürsoy Naskali (Ed.). **Tütün Kitabı** içinde. İstanbul: Kitabevi, 2007, ss. 34-44.
- Evren, Burçak. **Eski İstanbul'da Kahvehaneler**. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1996.
- Geyikdağı, V. Necla. **Osmanlı Devletinde Yabancı Sermaye 1854-1914**. 1. Baskı, İstanbul: Hil Yayınları, 2008.
- Güran, Tevfik. **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.

- Güran, Tevfik. “Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876”, **150. Yılında Tanzimat**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1992.
- Han, Şeref. **Şerefname Kürt Tarihi**. Mehmet Emin Bozarslan (çev.). İstanbul: Ant Yayınları, Nisan 1971.
- Han, Şeref. **Şerefname Osmanlı-İran Tarihi**. Mehmet Emin Bozarslan (çev.). İstanbul: Ant Yayınları, Mayıs 1971.
- İlgürel, Sevim (hızl.). **Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- İsina, Almagül. “Kazak Kültüründe Nasıbay”, Emine Gürsoy Naskali (Ed.). **Tütün Kitabı** içinde. İstanbul: Kitabevi, 2007, ss. 241-246.
- Kahraman, Seyit Ali ve Yücel Dağlı (hızl.). **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4.Kitap, 1.Cilt, 2010.
- Karaca, Ali. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni”, Emine Gürsoy Naskali (Ed.). **Tütün Kitabı** içinde. İstanbul: Kitabevi, 2007, ss. 56-85.
- Karpat, Kemal Haşim. **Studies On Ottoman Social and Political History**. The Netherlands: 2002.
- Kazgan, Haydar. **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme**. İstanbul: Creative Yayıncılık, 1999.
- Kılıç, Orhan. **18. Yüzyılın ilk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı**. Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997.
- Kinneir, John Macdonald. **A Geographical Memoir of The Persian Empire**. London:1813.
- Köhler, Wilhem. **Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Bitlis ve Halkı**. Haydar Işık (çev.). İstanbul: Alan Yayıncılık, 1988.
- Lynch, Henry Finnis Bloose. **Armenia Travels And Studies**. Vol.II: The Turkish Provinces, London, Longsman, Green, And Co, 1901.
- Morawitz, Charles. “Tütün İnhisarı”, **Türkiye Maliyesi**. Maliye Tetkik Kurulu (drl.), Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No:1978-188, 1978.
- Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**. 32. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, Mart 2011.
- Ortaylı, İlber. **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.

- Öztuna, Yılmaz. **Büyük Türkiye Tarihi**. 13.Cilt. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1983.
- Pamuk, Şevket. **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**. 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Peçevî, İbrahim. **Peçevî Tarihi**, Murat Uraz (çev.). C. I, İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1968.
- Quataert, Donald. **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mart 2008.
- Quataert, Donald. **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**. Sabri Tekay (çev.), Ankara: Yurt Yayınları, 1987.
- Sağlam, Mehmet Hakan. **Osmanlı Borçlar İdaresi-Düyun-ı Umumiyye 1879-1891**. Takım I-Cilt I, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Sağlam, Mehmet Hakan. **Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsüm-ı Sitte'den Düyûn-ı Umûmiyye'ye**. 1.Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Şubat 2007.
- Schmidt, Peer. "Yeni Çağ Avrupa'sında Tütün Ticareti ve Tütün Tüketimi", Emine Gürsoy Naskali (Ed.). **Tütün Kitabı** içinde. İstanbul: Kitabevi, 2007, ss. 485-517.
- Serdar, Mehmet Törehan. "Bitlis", **Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları**. No:15, Bitlis: 2000.
- Şemsi, M.İ. **Şerefname ve Şerefhané Bedlisi**. 1. Baskı, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010.
- Tavernier, Jean Baptiste. **Les Six Voyages En Turquie, En Perse, Et Aux Indes**. Tome Premier, 1718.
- Tığlı, Fatih (hızl.). **Ehlikeyfin Kitabı**. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.
- Uluçam, Abdüsselam. **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi/288, 2000.
- Ünal, Metin. "Tütünün Dört Yüz Yılı", Emine Gürsoy Naskali (Ed.). **Tütün Kitabı** içinde. İstanbul: Kitabevi, 2007, ss. 17-33.
- Vanlı, İsmet Şerif. **Batılı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan**. 2.Baskı, İstanbul: Avesta Yayınları, 1997.
- Yılmaz, Fehmi. "*Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde*", Emine Gürsoy Naskali (Ed.). **Tütün Kitabı** içinde. İstanbul: Kitabevi, 2007, ss. 3-16.
- Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. İktisadi Araştırma Yayınları, **Türkiye'de Tütün**, İstanbul.

4. Makaleler

- Arınç, Kenan. “Bitlis’te Nüfus Hareketleri”, **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**. Cilt.33, Sayı:12, 1997, ss. 49-78.
- Arınç, Kenan. “Tarihî ve Siyasî Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri”, **I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu**. İstanbul: Beyan Yayınları, Bildiriler Kitabı, 2007, ss. 743-793.
- Arınç, Kenan. “Bitlis’te Taşkın ve Sel Felaketi”, **Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi**, Sayı:25, 1999, ss. 101-123.
- Demirtaş, Mehmet. “93 Harbi Sürecinde Bitlis’te Nüfus ve Yerleşme”, **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu**. Ankara: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları No:17, 04-07 Eylül 2006, ss. 240-247.
- Falay, Nihat. “Geçmiş Yüzyıllarda Van Gölü Havzası’nın ve Bitlis’in Ekonomik Özellikleri”, **IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**. Ankara: Ahlat Kültür Sanat ve Çevre Vakfı Yayını No:14, 17-21 Haziran 2008, ss. 327-336
- Gülbahar, Önder. “Osmanlı Son Döneminde Bitlis Vilayeti’nin Kurulması ve İktisadi Yapısına Bir Bakış”, **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu**. Ankara: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları No:17, 04-07 Eylül 2006, ss. 384-392.
- Gümüşlü, Ahmet. “Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümünde İl Genel İdaresine Bir Bakış”, **Türk İdare Dergisi**. Sayı. 344, Ankara, 1973, ss. 86-90.
- İnbaşı, Mehmet. “XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**. Sayı: 33, 2007, ss. 243-261.
- Kılıç, Orhan. “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**. Sayı.10, 1999, ss. 119-137.
- Öz, Mehmet. “16. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme”, **9.Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi**. Dubrovnik-Hırvatistan, 20-23 Ağustos 2002, ss. 31-54.
- Saraçoğlu, Hüseyin ve Mehmet Zeydin Yıldız. “XIX.Yüzyıldan Günümüze Bitlis İlinin İdari ve Demografik Gelişimi”, **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu**. Bitlis: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2007, ss. 271-284.
- Sencer, Muzaffer. “Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler”, **Amme İdaresi Dergisi**. Cilt.17, Sayı.3, 1984, ss. 46-71.

5. Tezler

- Belli, Oktay. “Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. İstanbul Üniversitesi SBE, 1977.
- Gözel, Oya. “The Implementation Of The Ottoman Land Code Of 1858 In Eastern Anatolia”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Orta Doğu Teknik Üniversitesi SBE, 2007.
- Kaynar, İhsan Seddar. “19. Yy’ın İkinci Yarısından Cumhuriyet’e Fındığın Ekonomik Ve Sosyal Tarihi (Orta Karadeniz Bölgesi)”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Marmara Üniversitesi SBE, 2012.
- Kılıç, Mehmet. “The Importation Of Ottoman Tonbaku From Iran And Its Socio-Cultural Implications: 1891-1914”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Boğaziçi Üniversitesi AE, 2008.
- Kılıç, Orhan. “Van Sancağı (1548-1648)”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Fırat Üniversitesi SBE, 1994.
- Polat, Ebru. “H. 1310 (M. 1892) ve H.1316.1317.1318 (M.1898, 1899, 1900) Tarihli Bitlis Vilayet Salnamelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Erciyes Üniversitesi SBE, 2006.
- Subaşı, Naciye. “422 Numaralı Bitlis Şeriyeye Siciline Göre ‘Siirt’ H.1317-1325 (1899-1907)”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 1998.
- Uluçay, Salih. “412 Numaralı Bitlis Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi” H.1306-1308 (1889-1891)”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2006.
- Yılmaz, Fehmi. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005.

6. Ansiklopedi Maddeleri

- Ana Britannica.** “Tütün”, C.21, İstanbul: Ana Yayıncılık, 2005.
- Büyüm, Nazar. “Bitlis”, **Yurt Ansiklopedisi.** C.2, Fasikül. 25, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982.
- Devellioğlu, Ferit. “Debbağhane”, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat.** Ankara: Aydın Kitabevi. 2012.
- Devellioğlu, Ferit. “Duhân”, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat.** Ankara: Aydın Kitabevi. 2012.
- Devellioğlu, Ferit. “Muhammin”, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat.** Ankara: Aydın Kitabevi. 2012.
- Göyünç, Nejat. “Van”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA).** C.13, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1986.
- Kılıç, Orhan. “Van”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA).** C.42, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Küçük, Cevdet ve Tefvik Ertüzün. “Düyun-ı Umumiye”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi, (DİA).** C.10, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Tuncel, Metin. “Bingöl”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA).** C.6, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Tuncel, Metin. “Bitlis”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA).** C.6, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Tuncel, Metin. “Muş”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA).** C.31, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Tuncel, Metin. “Siirt”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA).** C.37, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Ünal, Mehmet Ali. “Yed-i vahid”, **Osmanlı Tarih Sözlüğü.** İstanbul: Paradigma Yayıncılık, Ekim 2011.
- Yılmaz, Fehmi. “Tütün”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA).** C.42, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

7. İnternet Kaynakları

- Bitlis Haritası.** <http://www.yenisorular.com/bitlis-haritasi/> (30 Haziran 2013)
- Tarih Çevirme Kılavuzu.** <http://193.255.138.2/takvim.asp>. (30 Haziran 2013)
- Tarih ve Medeniyet.** <http://www.tarihvedenedeniyet.org/2009/10/bitlis-vilayeti/>, (26 Haziran 2013).
- Tütün Ekspertleri Derneği.** <http://www.tutuneksper.org.tr/tutun-bilgisi/turkiyede-tutun/161-turkiyede-uretilen-tutunler>, (14 Haziran 2013).
- Wikipedia.** <http://tr.wikipedia.org> (30 Haziran 2013)

8. İl Yıllıkları

- Bingöl İl Yıllığı, 1973.**
- Bitlis İl Yıllığı, 1971.**
- Diyarbakır İl Yıllığı, 1967.**
- Erzurum İl Yıllığı, 1967.**
- Siirt İl Yıllığı, 1971.**